

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

ETIOLOGIJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije

Završni magistarski rad

Kandidat: Nejra Kukić

Mentor: Prof. dr. Sibela Zvizdić

Sarajevo, 2022. godine

SADRŽAJ

UVOD	1
MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA	3
Teorije maloljetničke delinkvencije.....	4
Psihološke teorije	5
Psihodinamska teorija.....	5
Teorija inteligencije.....	8
Teorija frustracije	9
Biološke teorije	10
Sociološke teorije.....	11
Rizični faktori za delinkvenciju	13
Individualni faktori rizika.....	13
Porodični faktori rizika.....	14
Faktori školskog rizika	14
Faktori rizika među vršnjacima.....	15
Faktori rizika u zajednici.....	15
Zaštitni faktori maloljetničke delinkvencije	16
ŠKOLA KAO FAKTOR RIZIKA I ZAŠTITE U RAZVOJU MALOLJETNIČKE DELINKVENCije	18
Rizični faktori u školskom kontekstu	19
Disciplinski problemi	20
Školski neuspjeh.....	21
Loši odnosi s prosocijalnim vršnjacima	22
Reputacija.....	22
Nekvalitetan odnos sa nastavnikom	24
Izostajanje iz škole	25
Zaštitni faktori u školskom kontekstu.....	26
PREVENCIJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije	28
Programi prevencije za maloljetničku delinkvenciju.....	30
Prevencija usmjerena na pojedinca	31
Porodična prevencija	34
Prevencija u školi	35
Avanturistička terapija ili Programi divljine za mlade u riziku	36
Kampovi za divljinu	37
ZAKLJUČAK	38
LITERATURA	40

ETIOLOGIJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije

Nejra Kukić

Sažetak

Maloljetnička delinkvencija je fenomen koji uključuje sva kršenja socijalnih pravila koja su počinili mladi ispod 18 godina. Delinkventno ponašanje je sve češći društveni problem i izazov s kojim se svakodnevno susreću psiholozi, socijalni radnici i pedagozi. Stoga je razumijevanje etiologije maloljetničke delinkvencije kroz teorijske pristupe od velikog značaja u kreiranju programa prevencije i tretmana. U okviru ovog rada obuhvaćeni su i faktori rizika i zaštite kako u svakodnevnom životu tako i u školskom kontekstu. Svi faktori rizika mogu se grupirati u pet kategorija: individualni, porodični, školski, vršnjački i faktori rizika u zajednici. Faktori rizika povećavaju vjerovatnost da se razvije poremećaj dok zaštitni faktori su oni koji utječu na razvoj djece i mladih tako da povećavaju učestalost pozitivnih razvojnih učinaka. Škola kao obrazovno-odgojna ustanova jedna je od najvažnijih društvenih faktora i mjesto gdje djeca provode značajan dio vremena. Važno je istaknuti da školu možemo posmatrati kao zaštitni faktor jer utječe na pozitivan i zdrav razvoj djece i mladih, ali isto tako može se pojaviti i kao faktor rizika i doprinijeti poteškoćama vezanih za delinkventno ponašanje. U školskom kontekstu najčešće spominjani faktori rizika su: disciplinski problemi, školski neuspjeh, loši odnosi s prosocijalnim vršnjacima, reputacija, nekvalitetni odnosi sa nastavnicima te često izostajanje učenika iz škole. Proučavanje faktora rizika presudna je za poboljšanje preventivnih programa te je stoga jedan dio rada fokusiran i na niz programa liječenja maloljetnih delinkvenata.

Ključne riječi: maloljetnička delinkvencija, rizični faktori, zaštitni faktori, školski kontekst, preventivni programi

UVOD

Svakodnevno smo izloženi informacijama o prijestupima koje počine maloljetnici. Iz svih medija koje vidimo i čujemo u vezi sa maloljetničkim zločinima mogli bi se zapitati, da li svi mladi čine zločine - bez obzira da li su kažnjeni za to ili ne. Delinkvencija uključuje zločine, kao i mnoga druga ponašanja koja nisu zločinačka. Primjeri takvih prekršaja uključuju bježanje od kuće, izbjegavanje škole i nepoštivanje naredbi roditelja ili zakonskog staratelja (Teitelbaum, 2002; prema Shoemaker, 2010). Clark i Shields (1997) razlikuju dvije vrste delinkvencije: većinsku (ozbiljnu) i manjinsku (nižu). Ozbiljnija vrsta delinkvencije uključuje: krađu automobila, tešku krađu, teške tjelesne povrede, preprodaju jakih droga, silovanje, krađe, provaljivanje u kuće, te nošenje vatrenog oružja. Niža vrsta delinkvencije sastoji se od vandalizma, tučnjave u bandama, preprodaje marihuane, sudjelovanje u nemirima, vožnja ukradenim automobilima, javno opijanje, upotreba droge za osobne potrebe i bježanje s nastave.

Rizična ponašanja su ponašanja koja odstupaju od društvenih normi i pravila, ponašanja koja se u sociologiji nazivaju devijantnim. Rizična ponašanja djece i adolescenata zaokupljaju sve veću pažnju u psihološkoj praksi, sve više mladih iskazuje velik broj različitih rizičnih ponašanja (Bašić, 2009). Antisocijalno ponašanje obuhvata sva ona ponašanja koja izlaze iz okvira nepisanih i pisanih normi i propisa ponašanja. U grupu delinkventnih ponašanja ubrajaju se ponašanja kao što su razbojništvo, nošenje oružja, posjedovanje droga, prostitucija, nanošenje tjelesnih povreda i slična ponašanja kojima se ugrožavaju prava i bezbjednost samog učesnika takvog ponašanja i osoba u njegovom okruženju. Mnoga delinkventna ponašanja mogu biti znakovi poremećaja ponašanja. Rizična ponašanja djece i mladih sve su učestalija pojava određena opasnostima ili negativnim ishodima u smislu zdravlja, te psihosocijalnog i kognitivnog funkcioniranja u odrasloj dobi (Murray i Farrington, 2010). Koller-Trbović (2004) navodi da su poremećaji ponašanja karakteristični za djecu i mlade koji čine određene teškoće, štete, probleme - samima sebi ili drugim osobama. Najčešće se razvijaju od blagih, manje ometajućih i obično manje primijećenih prema težima i opasnijim poremećajima. Poremećaj u ponašanju obuhvaća raznovrsne oblike ponašanja, njihova obilježja, stepen i intenzitet, trajanje, kompleksnost i štetnost, što dovodi do različitog definiranja ove pojave (Koller-Trbović; Žižak i Bašić, 2001). Kreće se od blagih odstupanja u ponašanju, signala nemogućnosti uspostavljanja psihosocijalne

ravnoteže, preko različitih oblika asocijalnog ponašanja do teških agresivnih, odnosno autoagresivnih i antisocijalnih ispada pa i krivičnih djela te su mu i posljedice vrlo različite po opsegu, težini i širini. Na kraju takvog ponašanja nalazi se kriminalitet maloljetnika koji čine krivična djela, pa je to najteži oblik delinkventnog ponašanja (Popović-Ćitić, 2005). Maloljetnička delinkvencija upućuje na postojanje nepovoljnih socijalnih okolnosti u kojima djeca odrastaju i traži vrlo kompleksnu intervenciju usmjerenu prema brojnim faktorima koji uzrokuju takvu pojavu (Bouillet, 2010).

U školskom kontekstu delinkventna ponašanja se manifestiraju kroz nemogućnost sklapanja i održavanja bliskih veza sa nastavnicima i vršnjacima, negativnim stavovima prema obrazovanju, nerealizacijom školskih obaveza, bježanjem iz škole i ispoljavanjem negativnih emocija (Radetić-Paić, Blažević i Babić, 2012).

U ovom radu bit će fokus na maloljetničkoj delinkvenciji, rizičnim i zaštitnim faktorima i preventivnom pristupu ovoj tematici. Pregledom literature o maloljetničkoj delinkvenciji, teorijskim i empirijskim nalazima istraživanja i njihovim implikacijama, u ovom radu nastojat će se odgovoriti na sljedeća pitanja:

1. Šta je maloljetnička delinkvencija?
2. Škola kao faktor rizika i zaštite u razvoju maloljetničke delinkvencije.
3. Prevencija maloljetničke delinkvencije.

MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA

Maloljetnička delinkvencija je fenomen koji uključuje sva kršenja socijalnih pravila koja su počinili mladi ispod 18 godina i koji su za to kažnjeni. Ova pojava je označena pod različitim imenima poput neprilagođeni mladi, problematična djeca, maloljetnici delinkventi itd. U definiciji delinkvencije korisno je polaziti od koncepta društvene zrelosti. Socijalna zrelost ističe da je od velike važnosti sposobnost pojedinca da održi dinamičnu ravnotežu između svojih interesa i interesa društva, između potreba i težnji društva (Dobre, 2017). Delinkvencija je socijalno neadekvatno prilagođavanje pojedinca teškim situacijama. Faktori koji čine ove teške situacije, zajedno s mentalnim i fizičkim uvjetima koji utječu na sposobnost pojedinca da se prilagodi predstavljaju uzroke delinkvencije (Bridges, 1926).

Maloljetnički delinkventi su ona djeca koja imaju službene evidencije kao delinkventi. Izvršili su jedan ili više prekršaja kojim su postali delinkventi. Pojavljivali su se na sudu za maloljetnike ili su bili pritvoreni u domu za maloljetnike. Mnogi su ponovo pravili prekršaje i ponovo prolazili kroz krivični postupak (Burgess, 1952). Maloljetnicima se smatraju sve osobe između 14 i 18 godina starosti, dok djeca mlađa od 14 godina nisu kažnjivo odgovorna za svoje postupke i prema njima se ne može pokrenuti postupak. U pravnoj terminologiji javlja se i pojam mlađeg punoljetnika koji obuhvaća sve osobe stare između 18 i 21 godine života (Sokolović, 2018).

Da bi se javila rizična ponašanja u adolescenciji od velikog značaja su utjecaji sredine i vršnjaka, dok je za djecu koja u ranom uzrastu ispoljavaju ova ponašanja značajniji utjecaj genetskih predispozicija i porodice (Timmerman i Emmelkamp, 2005). Visoko rizična ponašanja djece i mladih na koja treba usmjeriti socijalnu pažnju su delinkvencija, nasilničko ponašanje, zloupotreba alkohola i droga, napuštanje škole te rizična seksualna ponašanja (Mihić i Bašić, 2008). Istraživanja pokazuju da su agresivno ponašanje i delinkvencija dobri indikatori nižeg akademskog uspjeha i većih problema u nastanku mentalnih poteškoća, ekonomskih problema i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (Colman i sur., 2009). Neki autori ističu da samo polovina djece sa manifestnim nepoželjnim ponašanjima postaju delinkventi, a da do tri četvrtine adolescentnih delinkvenata preraste u odrasle prijestupnike. Rizična ponašanja u djetinjstvu u zavisnosti od niza faktora mogu utjecati na njihov dalji razvoj u adolescenciji. Neki od faktora

koji mogu biti uzroci rizičnih ponašanja kriju se u ličnim osobinama djeteta i u njegovom procesu psihološkog sazrijevanja koji se odvija u interakciji sa okruženjem i uključuje porodične, vršnjačke i druge utjecaje sredine. Kada shvatimo okolnosti u kojima se javljaju rizična ponašanja to olakšava uspješno suočavanje sa ovim problemom kao i samu prevenciju (Steinberg i Monahan, 2007).

Carrol, Houghton, Durkin, i Hattie (2009) ističu da, korijeni delinkvencije često su vidljivi u ranoj fazi dječijeg života. Naveli su da do trenutka kada djeca krenu u osnovnu školu, a pri tome nisu naučena samokontroli, mogu pribjeći agresiji i nasilju kako bi privukla pažnju i kontrolu. Brojni faktori koji negativno utječu na razvoj djece su zlostavljanje djece, nasilje među roditeljima, majčina depresija, siromaštvo, životni stres, temperament djeteta, neuropsihološki deficiti, komplikacije u trudnoći, odgoj roditelja, profesionalni status i dr. Što se tiče spola, vidljive su značajne razlike u reputacijskoj samopercepciji a što se tiče razlika u reputacijskim profilima između adolescenata (12 i 13 godina), dječaci su sebe doživljavali kao čvršće, popularnije i vođe više nego što su to činile djevojčice. Dakle, delinkvencija postaje namjeran cilj ili izbor, odabran radi postizanja određenog društvenog identiteta.

Teorije maloljetničke delinkvencije

Razumijevanje etiologije poremećaja u ponašanju je od velikog značaja u kreiranju programa prevencije i tretmana. Kod poremećaja ponašanja obično se radi o bihevioralnim manifestacijama koje se mogu vidjeti i kod tipične djece, s tim da su u ovom slučaju učestalije, intenzivnije i trajnije (APA, 2014).

Osnovni problem proučavanja maloljetničke delinkvencije je proučavanje uzroka i uslova javljanja delinkventnog ponašanja. Ono što je ključno u proučavanju ovog fenomena jeste utvrđivanje svih subjektivnih i objektivnih faktora koji uzrokuju nastanak delinkventnog ponašanja. Zbog postojanja velikog broja uzroka delinkventnog ponašanja javlja se i veliki broj teoretskih tumačenja i objašnjenja uzroka ovog fenomena. Polazeći od ove činjenice, kroz ovaj rad će se skrenuti pažnja na neke od osnovnih teoretskih gledišta koje pokušavaju što potpunije i

obuhvatnije objasniti psihološke aspekte kada je riječ o nastanku maloljetničke delinkvencije. Teorije o kojima će se govoriti su psihoanalitička teorija, teorija inteligencije i teorija frustracije.

Psihološke teorije

Psihološke teorije delinkvencije su nastale iz socijalne medicine, kao reakcija na biološke pristupe. One objašnjavaju pojave poremećaja u ponašanju i naglašavaju psihološke uzroke. Psihološke teorije polaze od psiholoških karakteristika koje određuju ponašanje ličnosti, dovodeći u vezu psihičke osobine ličnosti i sklonost devijantnom ponašanju (Macanović, 2014). Prema Martinjak i Odeljan (2016), karakteristike ličnosti i kognitivni poremećaji se stavljaju u vezu sa okruženjem, biohemijskim procesima u tijelu te raznim drugim faktorima. Obično se sugeriralo da kriminalci i delinkventi imaju nedostatak u osnovnim moralnim osjećajima i da je taj uvjet naslijeđen. Pretpostavka da je nedostatak osnovnih moralnih osjećaja naslijeđen, pridonijelo je spajanju bioloških i psiholoških osobina u objašnjenju delinkvencije (Shoemaker, 2010). Psihijatrijsko obrazloženje poremećaja u ponašanju polazi od pretpostavke da svaka osoba ima određenu potrebu za emocionalnom sigurnošću, gdje samo počinjenje devijantnih djela ne mora nužno značiti postojanje mentalnih problema, isto kao što ni ponašanje u skladu s društvenim pravilima ne znači da kod određene osobe ne postoje mentalni problemi (Vlajčević, 2019).

Psihodinamska teorija

Psihodinamska teorija je usmjerena na rano iskustvo osobe što posljedično utječe na njegovu ili njenu vjerovatnost za počinjenje krivičnih djela (preuzeto 30. juni 2022). Frojdovo ime se obično veže za pojam nesvjesno (Solaković, 2016). Frojdovo nesvjesno ima više značenja. Jedno od tih značenja jeste nesvjesno znanje, to su informacije koje imamo ali nisu naučene. Obuhvataju i iskustva koja imamo ali ih nismo u mogućnosti iskazati. Drugo značenje pretpostavlja misli, ideje i sjećanja koja su potisnuta kako bi se pojedinac zaštitio (Fulgosi, 1997). Frojd je shvatanje o nesvjesnom kao temelju za razumijevanje čovjeka modificirao tako što je navedenu koncepciju zamijenio modelom ličnosti unutrašnjeg života (Solaković, 2016). Ovaj

model Frojd je nazvao strukturalni model ličnosti. Strukturalni model ličnosti podrazumijeva tri strukture svijesti koje zajedno čine ličnost a to su id, ego i superego. Ove strukture u ličnosti predstavljaju određene psihološke procese unutar ličnosti, tj. snage koje djeluju (Vorkapić - Tatalović, 2013).

Id je biološka komponenta i sastavljen je od nesvjesnih instinkata (Ignjatović, 2005). On je pokretač necenzuriranih agresivnih i seksualnih nagona, instinkata i poriva, a razvija se najranije od ostalih struktura. Jedino načelo po kojem id funkcionira jeste da se izlučivanjem energije smanjuje napetost i tako stvara ugodu. Id nerijetko može biti opasan za pojedinca jer želi da postigne cilj, a ne poznaje strah i tjeskobu (Fulgosi, 1997).

Ego je dio ličnosti koji dolazi u dodir sa okolinom i koji posreduje između potreba id-a i zahtijeva superega (Ignjatović, 2005). Ego je organizovani dio ida čiji je cilj zadovoljenje istog. On funkcionira prema načelu realnosti što znači da djeluje kroz sekundarni, a ne kroz primarni proces ispunjavanja želja. Načelo realnosti privremeno onemogućava princip ugone i tako se suprotstavlja instinktivnom djelovanju (Solaković, 2016). Ego je odgovoran za kognitivne sposobnosti i vještine te je angažovan u testiranju realnosti pri čemu mu pomažu mentalni procesi. On odlučuje na što će i kako će reagovati. Često je djelovanje ega teško jer mora udovoljiti i idu i realnosti zbog čega se može dogoditi da se počne raspadati (Fulgosi, 1997).

Superego je nastao kako bi se pojedinac socijalizirao. Razvija se kroz cijeli život pojedinca, a počinje od vrijednosti koje mu prenose roditelji. Superego je moralni čuvar ličnosti i njegova glavna funkcija je da sudi o tome šta je dobro a šta loše u postupanju i ponašanju ličnosti te se brine o tome da postupanje i ponašanje bude u skladu sa moralnim zahtijevima koji su u njega usađeni (Mojsilović, 2019). U Frojdovoj teoriji, u kontekstu devijantnosti, svakako je važno naglasiti da su različite traume iz djetinjstva glavni uzrok nerazvijenosti ega i superega, što dovodi do dominacije ida (Martinjak i Odeljan, 2016).

Po Frojdu, naše ponašanje vođeno je instinktom života (Eros) i instinktom smrti (Thanatos). Psihoanalitičari su imali mnogo toga da kažu o prirodi agresije, budući da je Frojd prvi postavio postojanje instinkta smrti, urođenu destruktivnu silu koja djeluje podmuklo u suprotnosti sa životnim instinktom. Međutim, instinkt smrti predstavljao je posljednju od njegovih parcijalnih teorija koje nikada nisu završene a koje govore o sudbini agresivnih instinkata u pojedinca (Yakeley, 2018).

Delinkventno ponašanje je uzrokovano neravnotežom između id-a, ega i superega (Moore, 2011). Sukob između ove tri komponente ličnosti prisiljava pojedinca da razvije odbrambene mehanizme za borbu protiv sukoba. Kao rezultat toga, može doći do problematičnog ponašanja i delinkvencije. Frojdova analiza id-a, ega i superega direktno povezuje želje, moral i realnosti na kojima se zasniva ponašanje i motivi delinkvenata. Frojd je identifikovao ključnu ulogu ega, posrednika između id-a i superega. Međutim, u odsustvu ega, id i superego dolaze u konflikt, dozvoljavajući da želje i realnosti postanu jedno. Dakle, ponašanje koje leži izvan onoga što društvo smatra prihvatljivim, bilo da je nenormalno ili kriminalno, rezultat je abnormalnog razvoja psihe (Findlay, 2011). Ova frojdska perspektiva ponavlja važnost prvih pet godina života jer je psiha određena tokom ovog perioda. Psihodinamske teorije, objašnjenje za delinkventno ponašanje pronalaze u nedovoljnoj kontroli superega nad nagonima i instinktima, što dovodi do sklonosti čovjeka prema nasilju i drugim oblicima neprilagođenog ponašanja. Frojd je mislio da je ljudsko ponašanje, uključujući i nasilno ponašanje, proizvod „nesvjesnih“ sila koje djeluju u umu osobe. Također, smatrao je da su iskustva ranog djetinjstva imala dubok utjecaj na ponašanje adolescenata i odraslih. Frojd je vjerovao da sukobi koji se događaju na različitim psihoseksualnim stepenima razvoja mogu utjecati na sposobnost pojedinca da normalno djeluje kao odrasla osoba. Za Frojda je agresija bila osnovni ljudski impuls koji je potisnut u dobro prilagođenim ljudima koji su iskusili normalno djetinjstvo. Ako se agresivni impuls ne kontroliše, ili se ne potiskuje do neuobičajenog stepena, neka agresija može izaći iz nesvjesnog i osoba se može upustiti u delinkventna ponašanja. Često pojedinci koji su bili zlostavljani ili zanemarivani u djetinjstvu su slabog „ega“ koji ih čini nesposobnim da se nose sa stresnim situacijama. Također, tvrdi se da su mladi sa slabim egom nezreli i lahko ih se dovodi u kriminal i nasilje od strane devijantnih vršnjaka. Psihodinamska teorija razmatra i efekte devijantnog i jakog superega. Devijantni superego je pod velikim utjecajem istospolnog roditelja. Ako se superego djeteta normalno razvija ali se njihov roditelj istog spola ponaša na devijantan način, superego će najvjerojatnije smatrati da su takva ponašanja prihvatljiva (Findlay, 2011).

Također, Sigmund Frojd je svoju teoriju agresivnosti pokušao objasniti postojanjem nagona smrti (tanatosa) i nagona života (erosa). Prema Frojdu, nagon života je nešto pozitivno, jer on služi samoočuvanju organizma, dok nagon smrti ima negativno obilježje, bez obzira da li je on usmjeren prema unutra, ili prema van. Frojd smatra da ukoliko je čovjekov nagon smrti usmjeren prema unutra, on teži samouništenju, a u slučaju kada je usmjeren prema van, teži

uništenju drugih. Ovakvo shvatanje djelimično podržava i Konrad Lorenz, ali on pravi razliku između korisne agresije kojom se obezbjeđuje opstanak i one destruktivne koja nema tu svrhu. Prema Adleru, osnovni uzrok delinkventnog ponašanja je kompleks inferiornosti, koji se najčešće javlja kod osoba koja su imala nesretno djetinjstvo (Macanović, 2014).

Objašnjenje za delinkventno ponašanje, predstavnici ove teorije pronalaze u nedovoljnoj kontroli super-ega nad instinktima i nagonima što dovodi do neprilagođenog, agresivnog ponašanja. Alfred Adler navodi da se kod osoba koje su imale nesretno djetinjstvo javlja kompleks inferiornosti, a to je po njemu osnovni uzrok delinkventnog ponašanja. Psihoanalitičke teorije ustanovile su važnost ranih emocionalnih iskustava za izgradnju ličnosti ali ponašanje odrasle osobe se ne može u cjelini izvoditi iz ponašanja djeteta (Bujanović, 2007).

Teorija inteligencije

Prema predstavnicima ove teorije (Goddard, Goring i Burt), nerazumijevanje društvenih normi je posljedica niske inteligencije. Bujanović (2007) je naveo neke od zaključaka prvih istraživanja gdje je postotak maloljetnih delinkvenata sa niskom ili smanjenom inteligencijom iznosio 50% ispitivanog uzorka. Ova teorija može objasniti delinkventno ponašanje sa niskim obrazovnim nivoom delinkventa gdje se faktor niskog obrazovnog nivoa tumači kao posljedica niske inteligencije. Nizak nivo inteligencije sprječava mladu osobu da sagleda svoje postupke i posljedice drugih osoba. Nerijetko takve osobe postaju i žrtve starijih delinkvenata koji ih uspiju nagovoriti na vršenje kriminalnih djela, a tome još doprinosi i loš socijalni status koji često prati osobe niskih intelektualnih sposobnosti. Đorđević (1982) napominje da su neka od ranijih istraživanja pokazala postojanje 50% do 75% maloljetnih delinkvenata sa sniženim intelektualnim sposobnostima, dok su novija istraživanja pokazala da su većina maloljetnih delinkvenata i odgojno zapuštene djece, prosječne inteligencije. Postoje i istraživanja koja pokazuju da ima čak oko 10%-20% maloljetnih delinkvenata iznadprosječne inteligencije. Niža inteligencija može da utječe na pojavu maloljetničke delinkvencije jer ove osobe imaju veću tendenciju napuštanja škole, teže uče, teže se socijalno prilagođavaju i slabije uspijevaju u poslu.

Kao primarni uzrok delinkventnog ponašanja navode se smanjene intelektualne sposobnosti. Početkom dvadesetog stoljeća neki kriminolozi su pretpostavljali da su osobe smanjenih intelektualnih sposobnosti oskudnog morala i da su zbog toga sklone delinkventnom ponašanju i kršenju zakonskih propisa (Mejovšek, 2002). Rezultati kasnijih istraživanja pokazuju da delinkventi značajno zaostaju i postižu najslabije rezultate u zadacima verbalnih sposobnosti i apstraktnog mišljenja dok u neverbalnim testovima postižu prosječne rezultate (Kljajić i Prišlin 1984, Mejovšek 1995, Lynam i sur., 1993; prema Mejovšek, 2002).

Teorija frustracije

Frustracija se definira kao bilo kakva prepreka pri postizanju određenog cilja. Prema teoriji frustracije, svako neprilagođeno a posebno agresivno ponašanje je posljedica frustracije i obratno, te postojanje frustracije često vodi ka agresivnom obliku ponašanja. Frustracija je sama po sebi društvenog karaktera a reakcija na nju u vidu određenog neprihvatljivog ponašanja je psihološkog karaktera (Lebedina Manzoni, 2010). Do frustracije najčešće dovode intrapsihički i interpersonalni sukobi. U stanju frustracije, ljudi a posebno adolescenti, neprilagođeno reaguju jer emocionalno stanje osobe prevazilazi racionalno. U takvom stanju, mladi lahko prihvaćaju agresiju kao odbranu jer im je snižen prag tolerancije za razrješenje neugodnih situacija. Agresija se može očitovati u različitim oblicima poput fizičkog napada, verbalnog napada i napada u mašti. Nerijetko dolazi i do generalizacije agresije gdje se neprijateljsko ponašanje osobe koja je frustrirana prenosi i na osobe koje nisu primarni izvor frustracije. One osobe koje nisu naučile zrelije načine ponašanja kada se nađu u nekim frustracijskim situacijama postaju agresivni i prema nedužnim osobama a ne samo prema stvarnim izvorima frustracije (Nikić, 1999). Smatra se da je delinkventno ponašanje posljedica frustracije odnosno reakcija pojedinca na iznevjerena očekivanja od društva. Prema Dolardu frustracija je osnova agresije, ona stvara agresivni potencijal koji postaje temelj za devijantnost. Frustracija je opravdanje za agresivno djelovanje prema izvoru frustracije (Bujanović, 2007).

Frustracija je stanje u kojem se osoba nalazi kada ne može zadovoljiti neke svoje želje i prohtjeve. Tada pojedinac na socijalnom planu stvara napete odnose sa okolinom. Na osnovama psihoanalitičkih shvaćanja razvijen je poseban pravac kriminalne psihologije. Psihoanalitičari navode da je prijestup proizvod, odnosno posljedica potisnute želje u podsvijesti. U podsvijesti su

u konfliktu prikriveni motivi i želje, gdje proizvode unutrašnje konflikte. Psihoanalitičari smatraju da nema slučajnih prijestupa nego je njihova namjera samo potisnuta u podsvijesti (Skakavac, 2012).

Biološke teorije

Biološke teorije govore o tome da biološki faktori uzrokuju u potpunosti ili barem dijelom zločinačko, nemoralno ponašanje. Rezultati dosadašnjih istraživanja su pokazali da je predispozicijska veza između biologije i delinkvencije recipročna. Odnosno, ekološki faktori (koji mogu biti vrlo raznoliki, kao što su porodične i vršnjačke asocijacije, školski rezultati i članstvo u društvenoj klasi) mogu utjecati na biološke faktore. Talijanski psihijatar Cesare Lombroso predstavnik je *antropološke teorije*. On u svojim eksperimentima i istraživanjima nastoji ukazati na vezu između devijantnosti i određenih fizičkih karakteristika počinitelja. Zagovara ideju da postoji klasa ljudi koji su "rođeni kriminalci", a čije fizičke karakteristike ukazuju na moguću devijantnost u budućnosti (Matić, 2003). Enrico Ferri proširio je ovu teoriju tako što je razvio pet različitih tipova "urođenih kriminalaca"; s tjelesnim oštećenjima i/ili nedostacima, bezosjećajnih, duševnih bolesnika (bez moralnih vrijednosti, duhovnih bolesti), zločina strasti (počinio je zločin u vezi, bio je pretjerano osjetljiva i neuravnotežena osoba), slučajnog zločina (nije imao urođene kriminalne sklonosti, ali je počinio sitne zločine pod vanjskim utjecajem) i uobičajenih kriminalaca (mentalno nestabilna i kriminalna sklonost) (Martinjak i Odeljan, 2016). Još jedna biološka teorija delinkventnog ponašanja je *teorija nasljeđa*, koja podržava ideju da uzrok poremećaja ponašanja ovisi o određenim genetskim osobinama, bilo mentalnim ili fizičkim. Teoretičari koji zastupaju ovaj stav tvrde da je sklonost devijantnosti naslijeđena osobina, a svoj stav opravdavaju primjerom porodica u kojima su se kriminalne sklonosti pojavljivale tokom generacija. Zanimljivost teorije nasljeđivanja je da je "porodični kriminal izravno popraćen siromaštvom" (Dugdale, 1877).

Sociološke teorije

Sociološke teorije temelje se na prihvaćanju bioloških i psiholoških osobina ličnosti, ali pritom uvažavaju različite društvene uzroke koji mogu utjecati na razvoj delinkvencije. Neke studije u devetnaestom vijeku, posebno u Evropi, pokazale su povezanost između delinkvencije i faktora kao što su gustina naseljenosti, starost i spol, siromaštvo i obrazovanje (Shoemaker, 2010). Devijantnost je rezultat nejednakog društvenog razvoja a čija su glavna obilježja društvene promjene i sukobi. Pojedini autori posmatraju socijalnu dezorganizaciju kroz prizmu nefunkcionalnog sistema normi (Šiško, 2020). Oni u svoje teorije socijalne organizacije postavljaju ljudsku zajednicu kao organiziran zajednički sistem normi i pravila koji funkcionira na nivou socijalne kohezije. Socijalna dezorganizacija najčešće se manifestuje na niže slojeve društva jer su uvjeti života u siromaštvu i neimaštini nekvalitetni, te predstavljaju pogodno tlo za devijantno ponašanje (Matić, 2003). *Teorije kulturne devijacije* objašnjavaju delinkvenciju pod pretpostavkom da postoje subkulture koje se pridržavaju zločinačkih vrijednosti i odobravaju delinkventno ponašanje. Ovo je vrijedilo posebno za muškarce nižih razreda, urbane adolescente koji počinju sa delinkventnim ponašanjima u skladu sa standardima delinkventne subkulture (Colvin i Pauly, 1983; Dussich, 1989; Merton, 1938, 1957; Miller, 1958; Sutherland Cressey, 1970; prema Carrol i sur. 2009). U *teoriji racionalnog izbora*, zločin se posmatra kao ishod izbora na koji se utječe racionalnim razmatranjem napora, nagrada i troškova. Uloge vlastitog interesa i racionalnosti su maksimalizirane, samoprezentacija i postoji da bi adolescenti mogli utjecati na to kako da ih drugi shvate na njima željeni način. Oni adolescenti koji će najvjerojatnije postati delinkventi biraju neskladne društvene ciljeve na kojima će temeljiti svoju reputaciju (Cornish, 1993; Cornish i Clarke, 1986; Kiser i Hechter, 1998; prema Carrol i sur. 2009).

Utemeljitelji *teorije učenja* tvrde da se i devijantno ponašanje kao i svako drugo ponašanje, uči. Proces socijalizacije pomaže usvajanju određenih normi i pravila ponašanja putem kojih pojedinac bude prihvaćen, odnosno odbačen od strane društva u zavisnosti od vrste ponašanja. Najpoznatija teorija učenja je teorija diferencijalne asocijacije Edwina Sutherlanda koji uporedno posmatra devijantne i nedevidantne društvene grupe te na taj način dokazuje da je glavni uzrok delinkventnog ponašanja to što su delinkvente osobe u kontaktu s kriminalnim obrascima ponašanja i ne prihvataju pozitivne obrasce ponašanja (Maleš, 2001). Autori (Akers

1985, 1998; Bandura, 1973, 1986; prema Carrol i sur; 2009) sugeriraju u teoriji socijalnog učenja da maloljetnici gledajući druge nauče sudjelovati u delinkvenciji, oni ih nauče vjerovanjima koja su povoljna za delinkvenciju i služe im kao delinkventni modeli. Također, tvrde da pojedinci uče kako izvoditi ponašanja kroz četiri faze: usmjerenost na ponašanje modela, zadržavanje informacija na kognitivnoj razini, analiziranje opaženog ponašanja i motivacija (određivanje hoće li se opaženo ponašanje izvesti). Utemeljitelj *teorije etiketiranja*, Howard Becker pretpostavlja da glavnu funkciju u nečijem ponašanju ima sugestija socijalne grupe na to ponašanje. Devijantnost se tumači kroz odnos „reakcija i kazna“ društva na određeno ponašanje. Na taj način se formiraju etikete devijantnosti i devijantnog ponašanja, a teorija etiketiranja se bazira na odnos između devijantnog pojedinca i društva, posebno akterima određene društvene kontrole. Etiketiranje može imati ogromne posljedice na život te osobe. Takav status nosi sa sobom negativnu konotaciju i negativnu ulogu u društvu a istovremeno delinkventa isključuje iz društva i dodatno ubrzava rast devijantnosti. U literaturi se spominje primarna i sekundarna devijantnost. Oba pojma označavaju devijantno ponašanje, međutim kada govorimo o primarnoj devijantnosti osoba sebe ne doživljava takvom, dok se kod sekundarne osoba svjesno poistovjećuje sa ulogom devijanta (Clinard i Meier, 2011). *Teorija kontrole* ističe da devijantnost možemo tumačiti na način da što je društvena kontrola manja, devijantnost će biti veća. Kod pojedinaca koji su neprilagođeni ili manje prilagođeni društvu prije će se uočiti devijantna ponašanja. Ova teorija polazi od pretpostavke da bi svi pojedinci pokazali svoju devijantnu stranu ukoliko bi im se za to pružila prilika (Giddens, 2007). Zbog toga, svi pojedinci pomoću svoje unutrašnje kontrole se suzdržavaju od neprimjerenog ponašanja ali isto tako važnu ulogu igra i vanjska kontrola, odnosno društvo. U ljudskoj prirodi je potreba za zadovoljenjem vlastitih želja i upravo te unutrašnje težnje omogućuju plodno tlo za razvoj devijantnoga ponašanja (Clinard i Meier, 2011). Frojd uzroke devijantnoga ponašanja traži u događajima iz djetinjstva, dok teorija kontrole naglasak stavlja na razdoblje adolescencije kada želi objasniti razvoj devijantnoga ponašanja (Matić, 2003).

Rizični faktori za delinkvenciju

Carrol i sur. (2009) navode da kada se govori o delinkvenciji, mnogi faktori rizika pridonose razvoju negativnih ishoda za mlade ljude. Umiješanost u delinkvenciju može se smatrati kao samopredstavljanje u kojem se prenosi poruka prkosa i prihvata često nagrađivanje od delinkventnih vršnjaka. Za neke adolescente kršenje pravila ili zakona izgleda privlačno i motivirajuće. Faktori rizika definirani su kao karakteristike, varijable ili opasnosti koje, ako postoje za određenog pojedinca, povećavaju vjerovatnost da se razvije poremećaj. Također se napominje da faktor rizika predviđa povećanu vjerovatnost kasnijeg prijestupa. Iako istraživači koriste faktore rizika za otkrivanje vjerovatnosti prijestupa, mnogi mladi sa višestrukim faktorima rizika nikada ne počine nasilna djela. Faktor rizika može povećati vjerojatnost prijestupa, ali ne nužno i delinkventno ponašanje. Delinkventi i rizični adolescenti sebe doživljavaju i opisuju kao da imaju višu društvenu reputaciju, aktivno žele i traže više neprilagođenu reputaciju jer žele da ih drugi doživljavaju kao nepredvidljive, da imaju više divljenja u društveno devijantnim aktivnostima i od velike važnosti su im ciljevi povezani s delinkvencijom nego adolescentima koji nisu u riziku. Najnovija istraživanja pokazuju da što maloljetnik ima više rizičnih faktora, veća je vjerovatnost da će biti uključen u antisocijalno ponašanje (Hawkins i sur., 2000; Loeber i sur., 1998; prema Heilbrun, Goldstein, i Redding, 2005).

Svi faktori rizika mogu se grupirati u pet kategorija: individualni, porodični, školski, vršnjački i faktori rizika u zajednici / društvu.

Individualni faktori rizika

Važni individualni faktori rizika koji mogu predisponirati mlade ljude za delinkventna ponašanja su: prijevremeno rođenje, niska porođajna težina, ozljede pri porodu, hronične bolesti, loše rješavanje problema, nedostatak empatije, poteškoće u učenju, impulzivnost. Od ovih pojedinačnih faktora pokazalo se da impulzivnost najviše doprinosi maloljetničkoj delinkvenciji i da će mlade osobe sa niskom samokontrolom vjerovatnije reagirati impulzivno i učestvovati u delinkventnom ponašanju nego oni koji ne pokazuju ove karakteristike. Pokazano je da će pojedinci sa niskom samokontrolom najvjerovatnije učestvovati u delinkventnim aktivnostima

bez obzira na ekonomski status. Nekoliko studija je povezalo prenatalne i perinatalne komplikacije s kasnijim delinkventnim ili kriminalnim ponašanjem. Prenatalne i perinatalne komplikacije mogu dovesti do niza zdravstvenih problema koji negativno utječu na razvoj. U prospektivnoj studiji mladih s visokim rizikom za delinkvenciju pronađeno je da je 80 % delinkventata preživjelo komplikacije tokom porođaja u usporedbi sa 47 % nedelinkventata. Još neki od dokaza u vezi sa trudnoćom i komplikacijama na porodu i delinkvencije bili su sukobljeni. Neke studije su pokazale da je velika mogućnost da će djeca čije su majke često konzumirale cigarete tokom trudnoće pokazivati poremećaje ponašanja i druge probleme ponašanja (Carrol i sur., 2009).

Porodični faktori rizika

Porodični faktori rizika uključuju i roditeljska obilježja i vrste roditeljskog okruženja. Roditeljska obilježja koja mogu djelovati kao faktor rizika za nepoželjno ponašanje adolescenata su: majke tinejdžerice, samohrani roditelji, roditelji ili skrbnici sa pozadinom delinkventnih radnji ili roditelji s psihijatrijskim poremećajima (posebno depresija). Porodično nasilje, bračni nesklad, neorganizirano porodično okruženje, odsutnost oca, dugotrajna roditeljska nezaposlenost, grub ili nedosljedan disciplinski stil, odbijanje djeteta, zlostavljanje ili zanemarivanje djeteta, a pokazalo se i siromaštvo ili ekonomska nepovoljnost da mogu djelovati kao faktori rizika. Ukoliko dijete živi bez jednog ili oba roditelja to može biti posebno snažan prediktor asocijalnog ponašanja kod adolescenata. Porodične karakteristike kao što su loše roditeljske vještine, veličina porodice, kućni nesklad, zlostavljanje djeteta su rizični faktori povezani s maloljetničkom delinkvencijom. Neka istraživanja povezuju odgajanje u jednoroditeljskim porodicama s povećanom delinkvencijom. Također, i da djeca iz porodica sa četvero i više djece imaju povećane šanse za delinkventna ponašanja (Carrol i sur. 2009).

Faktori školskog rizika

Mladi koji u školama nemaju pozitivna iskustva mogu imati elemente asocijalnog ponašanja. Pokazalo se da delinkventnom ponašanju također doprinose: loši odnosi sa učiteljima,

loša školska organizacija, slaba saradnja učenika i učitelja, nepoštivanje školskih pravila, neadekvatno upravljanje ponašanjem, školski neuspjeh i apsentizam (Carrol i sur., 2009). U nastavku rada detaljnije će biti obrađena škola kao faktor rizika i zaštite u razvoju maloljetničke delinkvencije.

Faktori rizika među vršnjacima

Faktori rizika među vršnjacima pojavljuju se razvojno kasnije u životu mladih ljudi nego ostali utvrđeni faktori rizika. Istraživanja u ovom području ukazuju da povezanost s devijantnim vršnjacima inicira članstvo u adolescentske devijantne grupe. Autori navode kako je zapaženo da je za mlade u razdoblju od 12 do 14 godina glavni prediktor za delinkvenciju prisutnost asocijalnih vršnjaka. Faktori kao što su vršnjačko delinkventno ponašanje, odobravanje vršnjaka za delinkventno ponašanje, privrženost ili odanost vršnjacima, vrijeme provedeno s vršnjacima i pritisak vršnjaka povezani su sa asocijalnim ponašanjem. Suprotno tome, navodi se da druženje s vršnjacima koji ne odobravaju delinkventno ponašanje može suzbiti kasnije nasilje. Utjecaj vršnjaka i njihovo prihvaćanje delinkventnog ponašanja je značajno, i taj utjecaj vršnjaka se povećava kada mladi nemaju odgovarajuće interakcije s roditeljima (Carrol i sur., 2009).

Faktori rizika u zajednici

Nizak socio-ekonomski status, visok postotak jednoroditeljskih porodica doprinosi većoj razini kriminala, nasilja i delinkventnih ponašanja. Neki adolescenti su svakodnevno izloženi različitim faktorima rizika u njihovim porodicama, školama, među vršnjacima i u njihovim zajednicama i stoga je važno naglasiti da niti jedan faktor nije garancija da će adolescent koji odraste u nepovoljnoj zajednici započeti delinkventno ponašanje. Dakle, ne uključuju se svi adolescenti u delinkventna ponašanja iako su izloženi rizičnim faktorima. Postojeća istraživanja upućuju na snažnu vezu između prebivališta u nepovoljnom okruženju i učestvovanja u kriminalnim djelima. Sociološke teorije devijantnosti pretpostavljaju da neorganizirane zajednice imaju slabu socijalnu upravljačku mrežu te da ta slaba društvena kontrola, koja je rezultat izolacije među stanovnicima, omogućava odvijanje kriminalnih radnji bez nadzora. Iako

istraživači raspravljaju o interakciji između okolinskih i osobnih faktora, većina se slaže s tim da oni koji žive u istoj zajednici u kojem je visoka stopa siromaštva i kriminala da je povećavan i rizik za sudjelovanje u teškom kriminalu za svu djecu koja odrastaju tamo (Carrol i sur., 2009).

Zaštitni faktori maloljetničke delinkvencije

Catalano i Hawkins (1996; prema Carrol i sur., 2009), opisali su zaštitne faktore kao povećanu rezilijenciju onih koji su izloženi visokim nivoima rizika i koji ih štite od neželjenih ishoda. Zaštitni faktori igraju vitalnu ulogu u jačanju rezilijencije mladih. Oni predstavljaju otpornost pojedinca da izdrži rizike. Rezilijencija se posmatra kao rezultat djelovanja zaštitnih faktora, uključujući osobne i vanjske resurse, kao i sposobnosti za učinkovito suočavanje i prevladavanje nedaća. Dva glavna utjecaja koja adolescente navode na odabir delinkventnih ciljeva su porodični utjecaji i samoefikasnost. Adolescenti u dobi od 11 do 19 godina, koji su opisivali svoju porodičnu klimu na pozitivan način, imali su više obrazovnih planova od onih koji su opisivali porodičnu klimu na negativan način. Pokazano je da je negativna porodična klima negativno povezana s planiranjem adolescenata za budućnost, što ukazuje na to da je porodična podrška važna za ostvarenje adolescentnih ciljeva.

Farrington i Welsh (2008) objasnili su učinke rizičnih i zaštitnih faktora ističući da rizični faktori predviđaju povećanu vjerovatnost razvoja poremećaja u ponašanju, dok zaštitni faktori predviđaju smanjenu vjerovatnost razvoja poremećaja. Rutter (1985; prema Farrington i Welsh, 2008) objasnio je da zaštitni faktori koji su u interakciji s faktorima rizika smanjuju učinak faktora rizika. Stoga se uloga zaštitnih faktora očituje u povećanju pozitivnih ishoda na razvojnim putevima djeteta i adolescenata (Martinjak i Odeljan, 2016). Bronfenbrennerova multi-sistemska ekološka teorija (1979.; prema Gorman-Smith, 2003) objašnjava utjecaj rizičnih i zaštitnih faktora na razvoj poremećaja ponašanja jer su oni sadržani u višestrukim sistemima koji su u neprekidnoj interakciji. Događaji koji se događaju u različitim kontekstima utječu na ishode u svim domenama svakodnevnog funkcioniranja (Beam i sur., 2002). Navedena teorija je predstavljena putem faktora zaštite koji djeluju unutar individualnih, porodičnih, školskih i sistema u zajednici. Faktori kojima su djeca izložena na individualnom nivou međusobno djeluju na te faktore u školi, jer djeca većinu vremena provode u školi i manifestuju individualne karakteristike; na primjer, visok koeficijent inteligencije olakšava mu postizanje visokog

akadenskog uspjeha. Studija provedena na ostrvu Kauai na Havajima pokazuje da su u predškolskoj dobi dobre vještine rješavanja problema i komunikacije zaštitni faktori za razvoj delinkventnog ponašanja. U adolescenciji, zaštitni faktori su povezani sa onima koji su uključeni u odgoj djece, kao što su nastavnici, a također su se veoma važnim u prevenciji pokazali intrapersonalni faktori (Werner, 2004; prema Marković i sur., 2011).

Ferić-Šlehan (2008) skreće nam pažnju na porodicu kao zaštitni faktor. Podrška roditelja i dobra porodična klima vrlo su važni u razvoju zaštitnih faktora djeteta, kao i djetetova rezilijencija, sposobnost prilagodbe i podrška zajednice izvan porodice. U većini slučajeva zaštitni faktori nastaju kada dijete ima podršku odrasle osobe, roditelja koji preuzima pozitivnu ulogu i pomaže djetetu da prebrodi negativna iskustva. Govori se i o kontroli negativnog ponašanja djece od strane porodice. Uloga porodice kao zaštitnog faktora je podrška djetetu i poticanje pozitivnog ponašanja te utvrđivanje posljedica negativnog ponašanja za dijete, ukoliko dođe do negativnog ponašanja. Programi koji se bave podučavanjem roditelja boljim roditeljskim vještinama, dovodi do smanjivanja međuvršnjačkih konflikata, agresivnosti, delinkvencije, pa čak i zloupotrebe droga (Latimer, 2001). Identificiranje zaštitnih faktora zasniva se na suprotnim efektima od onih koje imaju rizični faktori. Znatno manje se govori o zaštitnim faktorima u naučnim istraživanjima nego što je to slučaj sa rizičnim faktorima (Marković, Srdanović-Maraš, Šobot, Ivanović-Kovačević i Martinović Mitrović, 2011).

ŠKOLA KAO FAKTOR RIZIKA I ZAŠTITE U RAZVOJU MALOLJETNIČKE DELINKVENCije

Faktori rizika i zaštite proizilaze iz različitih dijelova svakodnevnog funkcioniranja pojedinca i djeluju na različitim nivoima, od kojih su najčešće spominjane i istraživanjima potvrđene grupe individualnih, porodičnih te faktora rizika u školi i zajednici (Adelman i Taylor, 2015; Burke i sur., 2003; Dryfoos, 1991; Đuranović, 2014; Gorman-Smith, 2003; Sutherland i Oswald, 2005; Martinjak i Odeljan, 2016; Mihić i Bašić, 2008; Sokač, 2014). O'Dougherty Wright i suradnici 2013; prema Zvizdić (2015) navode da varijable koje predviđaju negativne ishode predstavljaju faktore rizika, dok se varijable koje smanjuju rizik nazivaju zaštitni faktori. Svaka osoba je pod utjecajem različitih rizičnih i zaštitnih faktora. Ukoliko se u ranijoj dobi pojavi agresivno ponašanje to onda predviđa veću involviranost u delinkventno ponašanje i više negativnih obrazaca ponašanja u kasnijoj dobi (Dryfoos, 1991). Faza adolescencije ukazuje na povećan rizik za asocijalna ponašanja koja rezultiraju biološkim i emocionalnim promjenama koje povećavaju senzitivnost mladih kako na emocionalne, tako i na bihevioralne poremećaje, kao i većom potrebom za nezavisnošću i odobravanjem, ali i pritiscima od strane vršnjaka koji mogu biti devijantni (Merikangas i sur.; prema Greenberg i Lippold, 2013).

Adolescencija je period naglog razvoja kada se mladi suočavaju sa raznim novim situacijama gdje sve veću ulogu dobivaju školsko okruženje i vršnjaci. Autori navode kako se devijantna ponašanja skoro udvostručuju u dobi između 9 i 15 godina (Achenbach, 1991; prema Brody, Kogan, Chen i Murry, 2008). Vrijeme koje djeca provedu u školi ukazuje nam na važnu ulogu koju ima obrazovno-odgojna ustanova za razvoj djece i adolescenata. Škola utječe na znanja i ponašanja koja usvajaju kao i različite vrijednosti i norme koje preuzimaju (Ricijaš, 2009). Reakcije značajnih osoba iz okruženja kod djece mogu smanjiti potencijalno pojavljivanje asocijalnog ponašanja ili da ga povećaju, naprimjer suspendiranjem učenika može se utjecati na to da oni jačaju veze sa devijantnim vršnjacima, prekinu školovanje i slično. Socijalni odgovori i reakcije drugih su veoma važni jer su od velikog značaja u životu djece i adolescenata (Casella, 2003; prema Hemphill, Toumbourou, Herrenkohl, McMorris i Catalano, 2006).

U knjizi Carrol i sur. (2009) spominje se studija u kojoj je utvrđeno da rizične djevojčice na sličan način kao i dječaci manipuliraju ponašanjem koristeći se prikrivenijim oblicima lošeg

ponašanja kako ne bi narušile svoju reputaciju. Dječaci se koriste mnogim vulgarnim riječima pred učiteljima. Na taj način se žele pokazati ispred svojih drugova. Kad učitelji djevojčice pošalju iz razreda one odlaze smijući se, dok dječaci odlaze psujući. Ova činjenica pokazuje da djevojčice namjerno izbjegavaju otvorene vrste neprimjerenog ponašanja u školi zbog straha od narušavanja njihovog ugleda. Adolescentna ponašanja mogu se kretati od socijalno neprihvatljivih do školski neprihvatljivih (npr. ometanje u učionici, odbijanje podrške učitelja, loša motivacija). Uključivanje u ova ponašanja mogu dovesti do disciplinskih mjera koja se kreću od suspenzija i isključivanja iz škole. Za neke mlade ljude je uključenost u aktivnosti koje ih izlažu riziku kratkotrajna. Neke se aktivnosti nastavljaju tokom određenog razdoblja i mogu čak i nastaviti tokom životnog vijeka. U mnogim slučajevima mlada osoba koja učestvuje u određenoj rizičnoj aktivnosti obično se uključuje i u druge. Na primjer, adolescent koji ometa u učionici može početi izbjegavati školu i pridružiti se vršnjacima u vandalizmu.

Kada govorimo o socijalizaciji djece, škola ima važnu ulogu. Škola je mjesto gdje se djeca druže sa svojim vršnjacima, ostvaruju prijateljstva, uspostavljaju se odnosi sa značajnim odraslim osobama, spoznaju sebe, vlastite mogućnosti i sposobnosti kako one vezane za obrazovanje tako i životne. Zbog toga o školi možemo govoriti kao o zaštitnom faktoru jer utječe na pozitivan i zdrav razvoj djece i mladih ali isto tako može se pojaviti i kao faktor rizika i značajno doprinijeti poteškoćama (Kranželić Tavra, 2002).

Rizični faktori u školskom kontekstu

U školskom kontekstu najčešće spominjani faktori rizika su: disciplinski problemi, školski neuspjeh, loši odnosi s prosocijalnim vršnjacima, reputacija, nekvalitetni odnosi sa nastavnicima te često izostajanje učenika iz škole (Bouillet i Bijedić, 2007; Carr, 2016; Dryfoos, 1991; Farrington i Welsh, 2008; Kranželić Tavra, 2002; Najaka i sur., 2001; Nikčević Milković i Rupčić, 2014; Richter, 2010; Sutherland i Oswald, 2005; Zrilić i Šimurina, 2017).

Disciplinski problemi

U školama se veliki dio vremena posvećuje disciplini. Ukoliko se učenik ponaša neadekvatno, normalna je reakcija nastavnika da poželi da taj učenik doživi, a da drugi učenici vide posljedice tog lošeg ponašanja, u nadi da će svijest o posljedicama smanjiti kasnije probleme (Adelman i Taylor, 2015). U nekim školama je prisutan problem nulte tolerancije na učenikova asocijalna ponašanja gdje se koriste stroge kazne u vidu isključivanja učenika iz škole. Takva disciplinska praksa ne pomaže učeniku da popravi ponašanje, već samo doprinosi daljnjem razvoju poteškoća kroz socijalno isključivanje (Bouillet i Bijedić, 2007). Nediscipliniranost je često popraćena ometanjem drugih te ispoljavanjem frustracije na vršnjacima. Djeca koja su sklona disciplinskim problemima su tvrdoglava, svađalački nastrojena te ignoriraju pravila koja zadaju odrasle osobe. Ukoliko se nediscipliniranost ne iskontroliše može doći do djetetovog prkošenja i suprotstavljanja okolini (Bouillet i Uzelac, 2007). Hercigonja (2018) navodi da je djetetova primarna porodica dužna dijete naučiti discipliniranom ponašanju. Također, navodi da je jedan od važnih faktora za razvoj discipliniranog ponašanja adekvatna komunikacija koju roditelji trebaju imati s djetetom. Pored roditelja spomenuti su i učitelji koji također imaju veoma bitnu ulogu u životu djece. Djeca koja imaju poteškoće sa disciplinom i poštivanjem pravila su zahtjevna djeca i stoga učitelji trebaju imati strpljenja u radu s tom djecom, kao i da stvore autoritet i povjerenje kod učenika (Bouillet i Uzelac, 2007). Nalazi nekih istraživanja pokazuju kako isključivanje iz škole sa sobom nosi mnoge negativne posljedice u vidu otuđenosti od škole, školskog neuspjeha, prestanka školovanja, konzumiranja droga, delinkventnog ponašanja i slično (Avdić i Škahić, 2018). Ozbiljnije mjere poput postavljanja nadzornih kamera, angažovanje policije koja će dežurati, nije dugoročno pokazalo pozitivne rezultate u smanjivanju delinkventnog ponašanja. Takve disciplinske mjere koje stvaraju osjećaj prisile mogu privremeno kontrolisati ponašanje, ali također mogu ugroziti unutarnju motivaciju učenika za učenje, negativno utjecati na komunikaciju i odnose sa nastavnicima, te sputavati učenika u otkrivanju onoga što je uzrokovalo loše ponašanje. Kao krajnji rezultat tih mjera javlja se mogućnost apsentizma iz škole ili prekid školovanja, a s tim u vezi i povećanje devijantnih stavova i ponašanja (Adelman i Taylor, 2015).

Školski neuspjeh

Carrol i sur. (2009) navode da je školski neuspjeh poznati faktor rizika za maloljetničku delinkvenciju. Školski neuspjeh dovodi djecu u opasnost zbog mnogih negativnih socijalnih ishoda. Mladi rano napuste školu, nisu u stanju da dobiju zaposlenje i njihov neuspjeh dovodi do velikog rizika za učestvovanje u delinkventnim radnjama (Leone, Christle, Nelson i sur. 2003). Studije pokazuju da IQ rezultati delinkvenata su otprilike osam bodova niži od stanovništva opće populacije, bez obzira na rasu, porodicu ili ekonomski status (Flannery, 1997; prema Leone, Christle, Nelson i sur. 2003). Brojni empirijski projekti pokazuju da je školski neuspjeh važan prediktor delinkvencije. Ako školski neuspjeh prouzrokuje problematično ponašanje, onda bi se moglo očekivati da bi napuštanje škole, ako mu nakon toga slijedi uspješno zapošljavanje, moglo dovesti do smanjenja nepoželjnog ponašanja. U skladu s tim postoje neki dokazi koji upućuju na to da napuštanje škole prati smanjenje problematičnog ponašanja (Farrington, Gallagher, Morley, Ledger i Donald 1986). Neki autori sugeriraju da školski neuspjeh uzrokuje delinkvenciju. U jednoj studiji predloženo je da se takmiče dječaci niže klase i dječaci iz srednje klase u školi prema standardima srednje klase. Dječaci iz razreda niže klase bili su hendikepirani na ovom takmičenju, jer je bilo manje vjerojatno da će ih njihovi roditelji naučiti apstraktnom rasuđivanju, dok dječaci iz srednje klase bili su učeni manirima, izbjegavanju otvorene agresije i odgađanja trenutnog zadovoljstva u korist dugoročnih ciljeva. Slijedom toga, dječaci iz niže klase će se vjerovatno antagonizirati svojim učiteljima i zbog toga lošije proći u školi (Farrington i sur. 1986). Postoje dvije alternativne tvrdnje koje se tiču posljedica koje se mogu primijeniti na delinkvente. Prvo, te osobe mogu postati nezadovoljne, što rezultira izbjegavanjem iz škole ili agresijom jer ne uspijevaju ostvariti svoje akademske ciljeve. Drugo, ove osobe mogu postaviti alternativne ciljeve i izazove u svrhu uspostavljanja i održavanja određene delinkventne reputacije jer ne žele postići akademske ili društveno prihvaćene ciljeve zajednice (Carrol, 2009).

Loši odnosi s prosocijalnim vršnjacima

Interakcija s vršnjacima koje svakodnevno susreću u školi ima važnu ulogu u zdravom razvoju djece (Lacković-Grgin, 2005; prema Dautbegović i Zvizdić-Meco, 2012). Vršnjaci imaju poseban značaj za adolescente koji stvaraju bliža prijateljstva i kojima su vršnjaci najvažniji izvor podrške (Dopp i Cain, 2012; prema Đuranović, 2014). Kada nastupi faza adolescencije, djeca se postepeno počinju odmicati od svojih roditelja i time izmiču njihovoj kontroli što rezultira dolaskom djece pod utjecaj svojih vršnjaka koji u većini slučajeva mogu potaknuti problematično ponašanje (Farrington i sur., 1986). Neki učenici nemaju sposobnost formiranja pozitivnih odnosa sa svojim vršnjacima, te zbog toga postaju frustrirani i ljuti jer ne poznaju druge načine, te tako razvijaju agresivno ponašanje (Adelman i Taylor, 2015). Pogotovo u interakciji s vršnjacima, loše ponašanje, krađa, nepoštivanje pravila igre i svađa utječu na prijateljstvo i intimnost. Sve navedeno predstavlja rizik za razvoj školskih problema i problema u ponašanju (Jakas, 2017). Neke studije su pokazale da loši odnosi s prosocijalnim vršnjacima predviđaju društvenu neprilagođenost u kasnijem djetinjstvu i adolescenciji (Rutter i sur., 1998.; prema Burke i sur., 2003). Studije također pokazuju da loši odnosi s vršnjacima i nekvalitetna povezanost sa vršnjacima povećava izražavanje agresije (Crick i sur., 2006; prema Livazović i Ručević, 2012). Učenici koji grade pozitivne odnose sa svojim vršnjacima imaju viši uspjeh i uspješniju prilagodbu školi (Dautbegović i Zvizdić, 2017). Richter (2010) navodi da je dobar odnos sa najboljim prijateljima najvažnija mjera socijalne podrške. Nedostatak socijalne podrške vršnjaka izuzetno je važan za adolescente i zbog specifičnosti njihovog razdoblja može dovesti do toga da djeca budu marginalizirana od strane vršnjaka u školi (Omersoftić i Zvizdić, 2019).

Reputacija

Prijatelji mogu činiti i faktor rizika za pojavu psiholoških teškoća, a time i za upotrebu droga i delinkvenciju (Leone i sur., 2003). Za mnoge adolescente, uspješno izvršavanje nezakonitih radnji podiže im samopouzdanje i dobijaju viši status u grupi delinkventnih vršnjaka. Za neke skupine delinkventni ciljevi se svjesno postavljaju i vrednuju kako bi se utvrdio određeni društveni identitet. Djeca u kasnom djetinjstvu i ranoj adolescenciji traže autonomiju od roditelja

i podršku od prijatelja i vršnjaka i zbog toga im je pripadnost vršnjačkim grupama veoma važna (Espelage i Swearer, 2004; prema Kuterovac Jagodić i Velki, 2014). Delinkventna djeca oba spola se češće druže s vršnjacima koji imaju slične interese i reputaciju te imaju više prijatelja koji vole kršiti pravila (Dijkstra, Lindenberg i Veenstra, 2007; prema Kuterovac Jagodić i Velki, 2014). Neka ranija istraživanja pokazivala su kako su počinitelji nasilja odbačeni od strane vršnjaka (Parkhurst i Hopmeyer, 1998; prema Kuterovac Jagodić i Velki, 2014) ali novija istraživanja pokazuju kako nasilna djeca nisu društveno isključena, nego pronalaze prijatelje sličnih osobina i ponašanja, od kojih dobivaju podršku za svoje delinkventno ponašanje (Perren i Hornung, 2005; prema Kuterovac Jagodić i Velki, 2014). Kontekst srednje škole pruža brojne mogućnosti i daje prednost publici kako bi određeni pojedinci dobili vrlo vidljive povratne informacije za reputaciju koju su pokrenuli ranije u osnovnoj školi. Mladi ljudi kojima je cilj razviti neprilagođenu reputaciju i time postići uspjeh i steći ugled među vršnjacima najuočljivije je u školama gdje se primjenjuju konvencionalne strategije upravljanja ponašanjem i potiče prikladno ponašanje. Mladi u riziku od 13 i 14 godina izjavili su da im je pritvor pomogao da steknu nove prijatelje. Pronalaženje brojnih pojedinaca sa sličnim ciljevima u istoj dobi stvara socijalni identitet i omogućava istomišljenicima da prenose svoju reputaciju i održavaju je među drugima. Kako se mladi približavaju ranoj odrasloj dobi, moraju se upoznati i odlučiti na koji način se žele predstaviti drugima. Mladi moraju izvagati izbor između vršnjačkog prihvatanja i odbijanja od strane roditelja i drugih autoriteta. Prihvatanje od strane vršnjaka i roditelja je veoma važan faktor za psihosocijalni razvoj djece, dok s druge strane roditeljsko odbijanje prethodi i potiče ka povezivanju s devijantnim vršnjacima. Pokazano je da kad su postojale slabe veze između majki i kćerki, djevojke su se češće družile s delinkventnim vršnjacima. Nekoliko istraživača maloljetničkog pravosuđa povezalo je rizične faktore sa pojavom delinkvencije. Neki autori izvještavaju da ukoliko 10-godišnjak bude izložen utjecaju nekoliko faktora rizika da je 10 puta vjerovatnije da će počiniti prijestup do 18. godine. Kvalitativno istraživanje utvrdilo je da se muškarci upuštaju u delinkventna ponašanja kako bi poboljšali svoju reputaciju dok se žene različito ponašaju kada je riječ o prijestupima. U usporedbi s dječacima, adolescentice su prikrovenije u svojim delinkventnim ponašanjima i mogu prepoznati tačku u svom ponašanju izvan koje ne čine prijestup, a razlog je taj što ne žele naštetiti svojoj reputaciji. Za neke adolescente, delinkvencija je namjerni izbor identiteta jer je kriterij za članstvo u grupi, sredstvo za impresioniranje vršnjaka i dobivanje njihovog odobrenja. Nalazi istraživanja su ukazali da djeca

koja nisu u riziku nastoje steći akademski uspjeh kroz obrazovanje, dok djeca u riziku traže društvenu sliku i pridaju veću važnost fizičkim ciljevima. U skladu s tim, djeca koja nisu u rizičnoj grupi doživljavaju sebe idealnim i žele da ih se doživljava kao osobe koje se uklapaju, dok su djeca u rizičnoj grupi željela da ih se doživljava kao neskladne. Mnogi adolescenti svoju sliku ili reputaciju ulažu u društvene ciljeve. Akademski i društveni sklopovi ciljeva se međusobno ne isključuju i nisu svi adolescenti koji ne cijene akademske ciljeve – delinkventi (Carrol, 2009).

Rodham i sur. (2006; prema Carrol i sur., 2009) u svojoj studiji su došli do zaključaka da adolescenti samo žele da se uklape, budu dio grupe i ostanu dijelom grupe čak i ako to podrazumijeva da trebaju izvršavati različite delinkventne radnje. Jedan od najpouzdanijih korelata adolescentnog rizičnog ponašanja jeste da nije bitno da li im je ta grupa prijatelj ili ne oni će se također uključiti u ove aktivnosti. Adolescenti ne rade stvari kad vjeruju da neće imati posljedica za njihov ugled, već oni to i rade upravo zato što se nadaju da hoće.

Nekvalitetan odnos sa nastavnikom

Delinkventno ponašanje se najčešće javlja ukoliko postoje negativni emocionalni odnosi djeteta s nastavnicima. Prisutno je više delinkventnog ponašanja ukoliko nastavnici ne pružaju socijalnu podršku djeci i ukoliko ne uključuju svu djecu ravnopravno u razredne aktivnosti (Kuterovac Jagodić i Velki, 2014). Nastavnici koji su hladni i ne doživljavaju ozbiljno dječije potrebe nisu u stanju brzo i efikasno reagirati pri pojavi nasilja (Olweus, 1994). Negativna školska klima je snažan faktor uključenosti djece u nasilje i viktimizaciju a tome doprinose škole koje ne pružaju učenicima dovoljno prilika za bliskiju interakciju s nastavnicima, gdje djeca ne razvijaju povezanost sa školom i nastavnicima te škole u kojim se djeca ne osjećaju ugodno (Orpinas i Horne, 2006; prema Kuterovac Jagodić i Velki, 2014). Kvaliteta odnosa između nastavnika i učenika, s posebnim naglaskom na iskustva koja učitelji stiču, smatra se važnom determinantom adaptacije djece i adolescenata na školske zahtjeve, posebno onih u riziku (Dautbegović i Zvizdić-Meco, 2012). Nastavnici se mogu fokusirati na ono što će poučavati te na znanja i vještine koje učenici trebaju steći, ali ne i na proces angažiranja i poticanja učenika na interaktivan način poučavanja i pružanja podrške koja im je potrebna. Učenici s problemima u učenju motivirani su izbjegavati situacije s kojima se ne mogu učinkovito nositi i u kojima

doživljavaju neuspjeh, a ako se učitelji ne bave motivacijskim aspektima tih učenika i zanimanjem za rad, ponašanje učenika može se pretvoriti u poremećaje u ponašanju (Adelman i Taylor, 2015). Ponekad su nastavnici usmjereni samo na poteškoće koje se javljaju u vezi sa obrazovanjem dok probleme u ponašanju znaju zanemariti pa stoga reakcija na to neprimjereno ponašanje ili izostane ili ne reaguju adekvatno (Rudan i sur., 2005). U istraživanju provedenom na nivou Kantona Sarajevo 2009. godine, autorice su utvrdile kako učenici primjećuju nepravedan i nejednak odnos nastavnika prema svim učenicima odnosno učenicima smeta kada nastavnik favorizira nekog učenika te nepravedno ocjenjuje (Dautbegović, Zvizdić, Marković Pavlović, 2017). Istraživanje u Hrvatskoj je pokazalo kako samo 35% učenika smatra da su postupci nastavnika ispravni, dok ih je 16% izvijestilo kako nastavnici znaju vrijeđati ili ismijavati učenike (Pregrad, 2011; prema Puzić i sur., 2011). Mnogi nastavnici nisu senzibilni te i oni sami imaju određene poteškoće u ponašanju te stoga nisu kompetentni za pružanje adekvatne podrške učenicima (Lane i sur., 2005). Autorice, Avdić i Škahić (2018) su istraživanjem na učenicima četvrtih razreda došle do podataka koji govore o tome da učitelji nerijetko nazivaju učenike pogrdnim imenima ili ih omalovažavaju. Takav odnos učitelja može utjecati na učenike a posebno na one koji imaju nisko samopoštovanje i koja su sklona modeliranju ponašanja i u konačnici taj nekorektan odnos učitelja može kod djece izazvati frustraciju koja može dovesti do agresivnog pa i delinkventnog ponašanja.

Izostajanje iz škole

Izostajanje (apsentizam) iz škole može biti prediktor za kasnije delinkventno ponašanje. Nastavnici navode kako djeca koja su sklona markiranju s nastave često napuštaju nastavu, kasne na nastavu ili nikako ne dolaze u školu. Akademski neuspjeh, neslaganje s vršnjacima ili strah od učitelja su neki od razloga bježanja iz škole. Neka djeca čak i prekinu školovanje zbog nemogućnosti suočavanja s problemima u školskom okruženju. Shodno tome djeca se dovode do stadija delinkventnog ponašanja (Bouillet i Uzelac, 2007). Izostanak s nastave kod djece i adolescenata problem je koji utječe na njihov socijalni, emocionalni i obrazovni razvoj. Iako se izostajanje može smatrati kratkotrajnim stanjem, dugotrajno izostajanje u djetinjstvu može predstavljati dugotrajnije probleme, kao što je napuštanje škole i razvoj poremećaja u ponašanju

(Kearney i Graczyk, 2014; prema Rasasingham, 2015). Dryfoos (1991) je također primijetio da apsentizam iz škole predviđa napuštanje škole i upuštanje u različite vrste abnormalnog ponašanja koje traje u odrasloj dobi. Izostanci se mogu smatrati ozbiljnijim problemom kada su učenici rijetko prisutni na nastavi, obično zbog izbjegavanja školskih obaveza, kako tvrde Martinjak i Odeljan (2016), ne moraju nužno dovesti do problema u ponašanju, ali to slobodno vrijeme im omogućava pridruživanje devijantnim vršnjačkim skupinama. Školski faktori koji su najčešće spominjani kao razlozi izostajanja s nastave su strah od ispitivanja ili loših ocjena, tj. školski neuspjeh, neispunjavanje školskih zahtjeva i obaveza, izbjegavanje nastavnika zbog sukoba ili općenito držanje podalje od prisilnog ili nepodržavajućeg školskog okruženja (Avdić i Škahić, 2018). Podaci istraživanja u Hrvatskoj pokazuju da je samo 3,5% učenika zadovoljno svojim vremenom u školi, dok 32,5% učenika navodi da nije zadovoljno poučavanjem nastavnika i sadržajem kolegija, kao ni pažnjom nastavnika (Zrilić, 2011; prema Martinjak i Odeljan, 2016).

Zaštitni faktori u školskom kontekstu

Pollard, Hawkins i Arthur (1999; prema Carrol i sur., 2009) napominju da su zaštitni faktori oni faktori koji rezultiraju smanjenjem učestalosti problematičnog ponašanja. Na rizične i zaštitne faktore gleda se kao na suprotne krajeve kontinuuma. Drugi pogled na zaštitne faktore je kao na karakteristike ili uvjete koji komuniciraju s faktorima rizika kako bi se smanjio njihov utjecaj nasilnog ponašanja. Kao što se siromaštvo često smatra faktorom rizika, ali prisutnost podržavajućih i uključenih roditelja može smanjiti negativan utjecaj siromaštva na mogućnost postajanja delinkventom.

Kako bi se smanjio rizik za pojavu delinkvencije i drugih neprimjerenih ponašanja, navedeni su neki od zaštitnih faktora poput: ženskog spola, jake povezanosti sa roditeljima, otpornosti i pozitivnog temperamenta, podržavajuće porodične klime, sistema podrške koji jača dječje napore za suočavanje s rizicima i stresorima, prosocijalne orijentacije te vještina rješavanja socijalnih problema (Martinjak i Odeljan, 2016).

Školski uspjeh i dobri odnosi s učiteljima djeluju kao zaštitni faktori, a nepostojanje ovih faktora može promovirati rizik u školskom kontekstu. Porodica, učitelji i učenici su važni zaštitni faktori. Prijatelji koji nisu delinkventni su jedan od najvažnijih zaštitnih faktora. Prijatelji, posebno oni najstariji, mogu davati savjete da se drže izvan asocijalnog ponašanja i naglašavati

negativne ishode delinkvencije (Simões, Matos i Batista – Foguet, 2008). Istraživanja pokazuju da sprječavanje delinkvencije zahtijeva tačnu identifikaciju faktora rizika koji povećavaju vjerovatnost delinkventnog ponašanja i zaštitnih faktora koji pospješuju pozitivan razvoj adolescenata (Loeber, Kalb i Huizinga, 2001). Manja je vjerovatnoća da će učenici postati delinkventi ukoliko su adekvatno uključeni u školu. Oni koji imaju više pozitivnih društvenih odnosa, koji su uložili veći trud u školu, koji su uključeni u više školskih aktivnosti i koji internaliziraju pravila škole, manje je vjerovatno da će se uključiti u devijantne aktivnosti (Welsh, Greene i Jenkins, 1999; prema Payne, 2008). Prema Carrol i sur., (2009), adolescenti koji nisu u riziku imaju postavljene visoke obrazovne ciljeve za razliku od mladih u riziku. Obrazovni ciljevi su zabilježeni kao znatno više važni za nerizične adolescente koji su se više usmjerili na zadaće. Slično tome, utvrđeno je da su obrasci postavljanja ciljeva učenika s visokim uspjehom bili povezani sa znanjem i vještinama učenja koje su bile i podudarne s ciljevima njihovih obrazovnih ustanova. Ono što nerizični adolescenti izvještavaju jeste veća orijentacija ka višem obrazovnom cilju za razliku od delinkventnih adolescenata ali ukazuju i na mogućnost da škola može djelovati kao zaštitni faktor za neke mlade ljude kojima prijeti prijelaz na delinkventni način života. Prema zaključcima nekih studija djeca će ispoljavati više nepoželjnih ponašanja ukoliko imaju više rizičnih faktora dok prisustvo većeg broja zaštitnih faktora dovodi do manjeg ispoljavanja (Sameroff i Fiese, 2000).

PREVENCIJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije

Prevenција znači izbjegavanje nepovoljnih situacija i njihovih posljedica koje mogu biti kobne za pojedinca. Stoga se pojam prevencije može definirati kao radnje koje se poduzimaju kako bi se spriječile ili izbjegle štetne posljedice opasne situacije. Prevencijom se sprječavaju faktori rizika i jačaju zaštitni faktori kako bi se osigurao očekivani razvoj i pozitivno mišljenje pojedinca ili njegove okoline. Prevenciju je moguće promatrati iz više perspektiva, pa je neki autori opisuju kao proces, radnju ili sadržaj. Naučnici s druge strane, prevenciju promatraju kao multidisciplinarnu nauku i rasprostranjenu na mnogim naučnim područjima. Svrha prevencije je pomoći djeci da se prilagode svojoj okolini kako bi postigli prave rezultate, jer mnoga djeca doživljavaju opasne situacije od rane dobi (Bašić, 2009).

Preventivni programi osmišljeni su za sprječavanje razvoja nepoželjnih ponašanja. Napori za sprječavanje delinkvencije i intervencije prvenstveno se sastoje od utvrđivanja faktora rizika koji doprinose delinkvenciji. Prevencija tradicionalne delinkvencije bila je usmjerena na školsku dob, dok modernija prevencija delinkvencije i interventni napori usredotočeni su na rano djetinjstvo i adolescenciju. Najnovija istraživanja sugeriraju da bi najranija prevencija trebala početi u prenatalnom periodu i u prvoj godini bebinog života. Istraživanja o razvoju mozga govore da neuronske veze reguliraju reakcije na stres koje nastaju u prenatalnom periodu i u prva tri mjeseca života. Dijete koje odrasta u haotičnom ili nasilnom okruženju vjerovatno će postati neko ko ne može održati samokontrolu pod stresom i ima veću sklonost nasilju. Socijalna istraživanja pokazala su snažnu povezanost između zlostavljanja i zanemarivanja u djetinjstvu i kasnijeg delinkventnog ponašanja. Najistaknutiji faktor rizika za delinkvenciju je utjecaj delinkventne vršnjačke skupine. Ostali istaknuti faktori rizika za djecu školske dobi su umiješanost članova porodice u kriminal, akademski neuspjeh i nezainteresovanost za školu, porodično nasilje, korištenje droga, te utjecaj kriminalnih grupa. Škole imaju važnu ulogu tokom obrazovanja. Obrazovno-odgojne institucije nude programe usklađene s prevencijom i intervencijom delinkvencije. Ovi programi mogu obrađivati niz tema, poput droga i upotrebe alkohola, zlostavljanja i sprječavanje formiranja kriminalnih grupa i slično tome. Uloga škole također uključuje njihovu diskreciju u discipliniranju i prijavljivanju maloljetnika, što je ponekad rezultiralo delinkventnim postupkom. Istraživanja pokazuju da su najučinkovitije intervencije one koje ciljaju visoko rizične delinkvente. Pokazano je da intervencije za visoko rizične delinkvente,

u prosjeku učinkovitije smanjuju recidiv nego kada se te intervencije primjenjuju na nisko rizične delinkvente (Krohn i Lane, 2015).

Primarna prevencija se odnosi na ulaganje u kvalitetu života cjelokupne populacije u zajednici (Doležal, 2006). Sekundarna prevencija, poznata i kao selektivna prevencija, odnosi se na različite programe rane intervencije (Doležal, 2006.). Treća kategorija prevencije je tercijarna prevencija, koja se odnosi na specifične programe usmjerene na uzorak djece, mladih i odraslih osoba s poremećajima u ponašanju (Bašić, Ferić i Kranželić, 2001., prema Doležal, 2006.). Model piramide prevencije sastoji se od tri nivoa prevencije. Prvi nivo se odnosi na primarnu prevenciju kroz saradnju i rad s roditeljima i kada dijete nema problem. Sekundarna prevencija znači da su određeni problemi još uvijek pod kontrolom, dok se tercijarna odnosi na to da su se određeni problemi u ponašanju već javili. Spomenute prevencije se nalaze unutar tri nivoa piramide koja je građena od početka - primarna prevencija, pa sve do njenog vrha - tercijarna prevencija (Mihić i Bašić, 2008).

Postoji univerzalna, selektivna i indicirana prevencija (Gordon, 1983). Gordon (1983) navodi da se univerzalna prevencija odnosi na cjelokupnu populaciju te uključuje npr. osobnu higijenu, zdravu prehranu, vakcinaciju i dr. Dakle, univerzalna prevencija se odnosi na preventivne intervencije za opću populaciju bez identifikovanog rizika, i stoga se odnosi na sve osobe u zajednici ili grupi. Osnovni cilj je jačanje zaštitnih faktora i sprečavanje budućih poteškoća. Univerzalne intervencije sa djecom uključuju npr. programe prevencije nasilja, imunizacije protiv zaraznih bolesti itd (Gullotta, 2015, Mrazek i Haggerty, 1994; prema Hasanbegović-Anić i Zvizdić, 2021).

Selektivna prevencija se odnosi na intervencije koje su fokusirane na visokorizične grupe, odnosno ciljaju na podgrupe ljudi sa značajno višim rizikom za razvoj poremećaja od prosjeka (Gullotta, 2015, Mrazek i Haggerty, 1994; prema Hasanbegović-Anić i Zvizdić, 2021). Gordon objašnjava selektivnu prevenciju kroz primjer; starije osobe trebale bi se vakcinisati protiv gripe jer su visokorizična grupa s oslabljenim imunološkim sistemom, pa je veća vjerovatnost da će dobiti gripu nego mlađe osobe. Isto tako, zbog zdravlja ploda, trudnice ne bi trebale piti alkohol i opijate. Nenadić-Bilan (2012) za selektivnu prevenciju govori da se primjenjuje kod pojedinaca

koji žive u disfunkcionalnim porodicama ili pokazuju neki problem u ponašanju ili im je sredina u kojoj žive rizična.

Indicirana prevencija odnosi se na usluge koje se pružaju članovima visokorizične grupe za razvoj mentalnog poremećaja te za koje je utvrđeno da imaju blage, vidljive simptome, ali još uvijek nedovoljne za dijagnosticiranje mentalnih poremećaja (Gullotta, 2015, Mrazek i Haggerty, 1994; prema Hasanbegović-Anić i Zvizdić, 2021). Kada govori o indiciranoj prevenciji, Nenadić-Bilan (2012) navodi kako se ova razina prevencije, za razliku od univerzalne i selektivne, odnosi samo na određene pojedince, a ne na cijele populacije ili subpopulacije koje bi mogle biti u opasnosti.

Pregledom literature o problemima preventivnog ponašanja zaključujemo da je prevencija također usko povezana s pojmovima rizičnih i zaštitnih faktora. Prevencija, poput univerzalne prevencije, događa se prije pojave faktora rizika i može se primijeniti na cijelu populaciju. Djelovanjem rizičnih faktora i samim napredovanjem problema u ponašanju javlja se potreba za selektivnom i indiciranom prevencijom. Samim tim, cilj sve tri razine prevencije jeste smanjiti rizične faktore, a ojačati zaštitne.

Programi prevencije za maloljetničku delinkvenciju

U pregledu literature, istraživači sugeriraju da je prevencija usmjerena na pojedinca učinkovitija od grupnih za delinkventne adolescente. Oni ističu činjenicu da se manje pozitivni rezultati postižu grupnim intervencijskim programima nego pojedinačnim intervencijskim mjerama (Cécile i Born, 2009). Programi prevencije imaju za cilj učiniti djecu i adolescente otpornijim na razne psihopatološke probleme poput depresivnosti, delinkvencije, nasilja, zloupotrebe droga itd., na način da se kod djece potiču vještine prepoznavanja i upravljanja emocijama kod sebe i drugih, kontrole vlastitih reakcija, empatije i prosocijalnog ponašanja i slično (Kuterovac, 2003, prema Munjas Samarin i Takšić, 2009). Nekim maloljetnicima se odredi probni rad nakon što im se presudi za delinkventno ponašanje. Oni dobrovoljno pristaju na poštivanje određenih uvjetnih uslova, često s razumijevanjem da će, ako uspješno završe probni rad, njihov slučaj biti okončan bez ikakve formalne obrade (Livsey, 2005).

Prema Dobrenić, Poldrugač i Singer (1975), sasvim je izvjesno da i optimalniji registar sredstava i ovlasti za intervenciju u porodičnom odgoju neće dati očekivane rezultate u zaštiti djece i prevencijom asocijalnog i delinkventnog ponašanja, ako u isto vrijeme nemamo i odgovarajuća organizacijska, procesna i kadrovska rješenja. Jačanje osnova službe i ustanove socijalne zaštite i obrazovanja sa obaveznim multidisciplinarnim pristupom problemu imat će uspješne rezultate. Ne radi se tu samo o odgovornosti porodice da odgaja djecu, već i o adekvatnoj zaštiti porodice od prepreka u ispunjavanju njene složene odgojne funkcije. Nikčević-Milković i Rupčić (2014) navode prioritete preventivnog djelovanja: suzbijanje supstanci koje izazivaju ovisnost, promjena stavova, zakona i normi u one koji ne podržavaju korištenje droga i antisocijalno ponašanje, edukacije roditelja kako bi se smanjili porodični konflikti, bolje porodične discipline i boljeg nadziranja djece i mladih, demokratizacija stila roditeljstva (sve u cilju jačanja privrženosti mladih svojim porodicama), programi kompetentnog roditeljstva, bolja organizacija zajednice, podizanje akademskog uspjeha učenika te demokratizacija klime u školama, poticanje prilika i nagrada u porodici i školi za prosocijalno uključivanje, razvijanje socijalnih vještina kao i edukacija o zdravim stilovima života.

Prevenција usmjerena na pojedinca

Za izradu preventivnih strategija usmjerenih prema pozitivnom razvoju djece i adolescenata osnova su zaštitni i rizični faktori (Bašić, Ferić, Kranželić, 2001; prema Kranželić-Tavra, 2002). Kod rizičnih ponašanja glavne strategije su prevenција i rana intervencija. Prevenција je od velikog značaja kao što mnoga istraživanja to pokazuju da adolescenti sa tendencijom ka rizičnim ponašanjima često imaju problema u odrasloj dobi ukoliko na vrijeme ne dobiju stručnu pomoć (Mihić i Bašić, 2008).

Kao oblik prevencije poremećaja ponašanja uspješnom su se pokazale *dramske tehnike* koje uključuju niz različitih načina izražavanja stvarnih ili izmišljenih situacija pomoću igranja uloga te iskustvenog učenja. Dramske tehnike koje su prikladne za intervenciju u socijalizacijskom procesu djece i mladih su: stvaranje i nadogradnja priče, predviđanje ili mijenjanje sadržaja priče, tehnike zajedničkog crteža, pisanja i stvaranja skulpture, vođena fantazija, improvizacija, pantomima, tehnike zamjene uloga i još mnoge. Najčešće se primjenjuju

u okviru grupnog rada sa djecom i mladima, usklađujući tehnike sa dobi, psihofizičkim sposobnostima pojedinca kao i cijele grupe. Značajna karakteristika navedenog oblika prevencije jeste podržavajuća socijalna mreža koja predstavlja zaštitni faktor psihosocijalnog razvoja pojedinca. Kroz dramsko izražavanje učesnici imaju priliku razvijati se na više načina. Prije svega, u fizičkom smislu na način da nauče kontrolisati i upravljati svojim tijelom. U psihičkom smislu razvijaju vještine percepcije, brzog razmišljanja i zaključivanja, snalaženje u novim situacijama kao i jačanje koncentracije i kreativnosti. Također, moguće je razvijanje i u socijalnom smislu kroz razvijanje socijalne percepcije i jačanja brojnih komunikacijskih vještina (Janković, Blažeka i Rambousek, 2000). Gottfredson i suradnici (2004; prema Nikčević-Milković i Rupčević, 2014) ističu kako su najuspješniji programi prevencije delinkventnog ponašanja oni koji su usmjereni na razvoj i jačanje socijalnih vještina te praćenje i jačanje ukupnog razvoja pojedinca. Oni navode programe koji uključuju razvijanje vještina uspješnog roditeljstva, treninge miroljubivog rješavanja sukoba kao i programe prevencije nasilničkog ponašanja, aktivnosti kvalitetno provedenog vremena nakon škole kada je većina učenika bez nadzora odraslih, programe vršnjačkog nasilja i svakako cjelovite intervencije u lokalnoj zajednici.

Prema Boričević-Maršanić i sur., (2015) kako bi se uspješno modificiralo ponašanje, važno je, ako ne i presudno koristiti *tehniku potkrepljenja*. Potkrepljenje nakon željenog ponašanja povećava vjerovatnost ponavljanja tog ponašanja. Prema Berk, (2005) postoji nekoliko vrsta potkrepljivača: primarni (hrana, voda, maženje, bol), sekundarni (novac, pohvala, ocjene), pozitivni (hrana, maženje) i negativni (bol, izbjegavanje neugode). Primarno potkrepljenje odnosi se na zadovoljenje, ostvarivanje osnovnih životnih potreba, a sekundarno potkrepljenje je važno u procesu modifikacije ponašanja. Sekundarno potkrepljenje može biti socijalno u vidu pohvale nastavnika ili roditelja, simboličko u vidu novca ili igračke i potkrepljivačka aktivnost u vidu pristupa omiljenoj igrački i sl. Unaprijed se definiira željeno ponašanje za koje će dijete dobiti potkrepljenje; na primjer svaki put kada se dijete uspije iskontrolisati i ne reagirati agresivno, dobije naljepnicu ili keks ili bombon ili čokoladicu, a za više tih manjih potkrepljenja dobije igračku ili knjigu ili odlazak u kino ili igraonicu.

Prepoznavanje emocija – uključuje podučavanje roditelja i djece o osjećajima (Lochman, 2011), što je prvi korak u razumijevanju emocija i stjecanju samokontrole. Tehnikama samoopažanja djeca uočavaju situacije neugodnih i negativnih emocija, najčešće ljutnje i bijesa.

Nakon što dijete nauči prepoznati osjećaj bijesa, bilježe se fizički simptomi koji prate reakcije bijesa, kao što su crvenilo lica, ubrzan puls, ubrzano disanje i napetost mišića ili glave. Kao rezultat, djeca stječu vještine prepoznavanja specifičnih znakova ljutnje kod sebe i drugih: izraze lica, ton glasa, tjelesne reakcije, misli i ponašanja. Također shvaćaju da drugi ljudi mogu izraziti ljutnju na različite načine.

Jedan od najpoznatijih programa za prevenciju maloljetničke delinkvencije je program "*trening zamjene agresije*". U svom izvornom obliku, program je bio usmjeren za djecu i maloljetne delinkvente s povećanom agresivnošću. Cilj programa je naučiti djecu i tinejdžere vještinama suočavanja s ljutnjom, razviti društvene vještine i moralno razmišljati o stvarnosti (Goldstein, Glick i Reiner, 1987: prema Đorčić, Damjanović i Mandić, 2016). Vještine učenja grupirane su u šest širokih kategorija (Goldstein i Glick, 1994) i to početne socijalne vještine poput započinjanja razgovora, predstavljanja i pohvala, napredne socijalne vještine poput traženja pomoći, i davanja uputa, vještine suočavanja s emocionalnim stanjem poput vještina suočavanja s ljutnjom, izražavanja intimnosti i suočavanja sa strahom, alternativne agresije poput odgovaranja na zadirkivanje, pregovaranje i pomaganja drugima, vještine suočavanja sa stresom poput suočavanja sa isključivanjem, optužbama i pripremama za stresnu konverzaciju i na kraju vještine planiranja poput postavljanja ciljeva, donošenja odluka, te postavljanja prioriteta za rješavanje problema.

Prema Kendall, (2006) regulacija emocija predstavlja glavni faktor za smanjenje simptoma eksternaliziranih poremećaja. Prije svega, *tehnika samoopažanja* važan je faktor u detekciji okidača koji dovode do ljutnje i agresivne reakcije. Klijenti koji osvijeste postojanje okidača lakše stječu vještine samokontrole. Kada se uvježbava samokontrola, terapeut klijenta uči kako da uspori svoje emocionalne reakcije i sagleda alternative prije nego što reaguje.

Krohn i Lane, (2015) navode da je, vlada Minas Gerais razvila tri programa usmjerena na prevenciju nasilja među mladima. Ti se programi uglavnom usmjeravaju na socijalno uključivanje rizičnih mladih.

Istraživanje provedeno 2003. godine, „*Fica Vivo – Ostani živ*“ program želi smanjiti stope ubistava tako što će smanjiti prilike za mlade iz siromašnih dijelova i perifernih naselja da se uključe u kriminalne radnje. Ovaj program djeluje na prevenciji i smanjenju namjernih

ubistava adolescenata i mladih u dobi od 12 do 24 godine, na područjima koja bilježe najveću koncentraciju ove pojave. Program otvara mogućnosti za slobodno vrijeme i radno osposobljavanje za adolescente u riziku s ciljem da se smanji nestrukturirano vrijeme provedeno na ulici. Do 2012. godine, centri za spriječavanje kriminala stvoreni su u Minas Geraisu, a djeluju i dalje prosječno na 13 000 mladih. Centri razvijaju kulturne aktivnosti, sport i treninge. Kriminal u regiji u kojoj je program bio prvi put realiziran, pokazao je smanjenje od 69% u ukupnom broju ubistava.

Drugi program „*Poupança Jovem – Štednja mladih*“, postoji od 2007. godine, i prvenstveno ima za cilj smanjenje stope napuštanja srednje škole i poboljšanje akademskog uspjeha dodjelom 1.500 američkih dolara učesnicima koji se ističu u školi. Financijski poticaj nije bio samo namijenjen motiviranju ili nagrađivanju učenika nego je nastojao pružiti i sredstva za započinjanje profesionalne karijere.

Treći program je program "*Plug Minas*", započeo je 2008. godine i povezuje niz akcija prethodno implementiranih u cijeloj državi na području umjetnosti i kulture u poljima poduzetništva, jezika i digitalnog i multimedijskog obrazovanja. Ciljajući na dob od 14 do 24 godine, ovaj program je nastojao ojačati samopoštovanje adolescenata i da mlade i odrasle bolje pripremi za posao. Oko 18 000 mladih je bilo uključeno u program 2012. godine. Posebno se ističu aktivnosti programa vezane uz tehnologiju, poput razvoja video igara.

Porodična prevencija

Budući da je porodica jedan od glavnih faktora rizika za delinkvenciju djece i adolescenata, potrebno je razvijati edukacije i programe za roditelje koji potiču razvoj vještina koji utječu na bolje i pozitivnije odnose s djecom. Programi uključuju razvoj vještina kao što su učinkovite komunikacijske vještine, rješavanje problema, vještine pregovaranja i vođenje porodica (Houge, Liddle i Johnson Leckrone, 2002.; prema Ferić-Šlehan, 2008.). Raboteg-Šarić, Sakoman i Brajša-Žganec (2002; prema Ferić-Šlehan, 2008) pokazuju da su bliski odnosi sa roditeljima, njihova podrška i nadzor nad djecom i adolescentima zaštitni faktori koji smanjuju vjerovatnost upuštanja djece u rizična ponašanja. Ovu poruku, osnaživanje roditelja, treba imati na umu kada se razvijaju porodično orijentirani preventivni programi. Također i edukacija putem medija može dovesti do formiranja adekvatnijih stavova, uvjerenja, vrijednosti i ponašanja sa

ciljem prevencije i smanjenja delinkventnog ponašanja djece. Prema Krohn i Lane (2015), porodične i roditeljske intervencije obično su temeljene na pretpostavci da ako su porodični odnosi primjereni onda mogu biti snažno terapijsko sredstvo za smanjenje neželjenih ponašanja i sprečavanje recidiva.

Istraživači su procijenili porodičnu grupnu intervenciju kao bolju za maloljetne prijestupnike. Grupne intervencije s više porodica navodno su slične uobičajenim porodičnim intervencijama, porodicama se nudi mogućnost izazivanja, suočavanja, podrške i pružanja alternativa jedni drugima. Čini se da su tada porodične i roditeljske intervencije za maloljetnike i njihove porodice korisne u smanjivanju delinkventnog ponašanja. Međutim, postoje samo ograničeni dokazi da porodične i roditeljske intervencije smanjuju rizik maloljetničke delinkvencije ili imaju blagotvoran učinak na roditeljstvo, mentalno zdravlje roditelja, porodično funkcioniranje, akademski uspjeh, buduće zaposlenje ili odnose s vršnjacima. Nadalje, porodične intervencije ne bave se problemom jednoroditeljskih porodica, udomiteljskih porodica, beskućnika i mladih koji žive s proširenim porodicama. Velik broj maloljetnih delinkvenata ne živi sa primarnom porodicom, imaju loše porodične odnose, a u takvim slučajevima roditelji vjerovatno neće biti dostupni za programe intenzivnog liječenja. U pokušajima da se prevladaju ograničenja porodične intervencije s maloljetnim delinkventima, istraživači i praktičari okrenuli su se školskim intervencijama. Škole su u dobrom položaju da pruže usluge i intervencije velikom broju mladih u riziku.

Prevencija u školi

Preventivne intervencije na nivou škole mogu imati velik utjecaj na pozitivne razvojne ishode djece i adolescenata (Howard i Dryden, 1999., prema Kranželić-Tavra, 2002). Osim faktora rizika koji se javljaju u školskom okruženju, postoje mnogi zaštitni faktori kao što su: vještine rješavanja problema, sposobnost izgradnje i održavanja dobrih odnosa s vršnjacima i odraslima, pristupačnost, smisao za humor, uloga odraslih osoba kao mentora u školama (Vance, Fernandez i Bieber, 1998; prema Kranželić-Tavra, 2002). Ovi zaštitni faktori u školskom okruženju mogu smanjiti ili ublažiti utjecaj porodičnih faktora rizika. Osim toga, učitelji mogu smisliti pozitivne modele s kojima se djeca i adolescenti mogu identificirati. Programi prevencije poremećaja u ponašanju u školskom okruženju trebali bi biti usmjereni na jačanje pojedinačnih

kompetencija uključujući emocionalne, kognitivne, socijalne i ponašajne kompetencije. U isto vrijeme se rizični faktori kao što su rani poremećaji u ponašanju, loši odnosi sa vršnjacima i agresivno ponašanje trebaju držati pod kontrolom (Kranželić-Tavra, 2002). Programi prevencije bi se trebali provoditi u saradnji sa roditeljima te različitim službama u zajednici (Ferić, Kranželić, 2001, prema Kranželić Tavra, 2002).

Djeca i tinejdžeri, koji se osjećaju više povezani sa školom, podložni su nižem riziku od zlostavljanja, te je manje vjerovatno da će se upustiti u kriminalno ponašanje i da će manje koristiti droge i alkohol. Međutim, pokazalo se da različite preventivne strategije povećavaju povezanost sa školom. Jedan od načina je izgradnja karaktera mladih. Ovakav obrazovni program ističe pozitivne vrijednosti kao što su pošteno ophođenje prema drugima, poštivanje i razumijevanje drugih, jačanje empatije te briga i podrška drugima. Na taj način ovi programi nastoje izgraditi odnose podrške i unaprijediti pozitivnu školsku klimu stvaranjem mogućnosti za učestvovanje u školskim aktivnostima, donošenje odluka i stvaranje pozitivnih normi, ciljeva i vrijednosti. Sve ove karakteristike povezane su s pozitivnim ponašanjem u učionici, smanjenjem kriminala i zloupotrebe droga, te smanjenjem nasilja i zlostavljanja vršnjaka (Farrington, 1993). Budući da djeca značajan dio vremena provode u školi, jasno je da je školsko okruženje veoma značajno za razvoj djece i mladih. Škole se sastoje od stručnog osoblja koje je u mogućnosti pomoći mladima da ostvare svoj maksimalan potencijal i koji im služe kao primarni izvor socijalizacije, pružajući time važan temelj za budući uspjeh ili neuspjeh. Dokazano je da podržavajuća školska klima višestruko smanjuje problematična ponašanja. Problemi koji mogu doprinijeti razvoju asocijalnih ponašanja a vezani su za školu su loše ocjene, zloupotreba opojnih droga, izostanak s nastave, agresivno ponašanje, delinkventne vršnjačke grupe, neadekvatno školsko okruženje, negativni odnosi između učitelja i učenika.

Avanturistička terapija ili Programi divljine za mlade u riziku

Prema Krohn i Lane (2015) mnogi programi divljine pružaju socijalnu podršku, stavljaju naglasak na odnos između problematičnog adolescenta i brižne odrasle osobe i pomažu da se poistovjećuju s odgovarajućim uzorima. Programi na otvorenom, često se nazivaju i programima avanturističke terapije ili divljine, za koje se smatra da imaju važnu ulogu u prevenciji maloljetnih delinkvenata kao i rehabilitaciji počinitelja. Ovi programi na otvorenom vide se kao

idealni jer pružaju mogućnost susreta s mladim osobama u riziku, osiguravaju se alternativna okruženja za preuzimanje rizika za mlade osobe koje riskiraju i žele fizičku aktivnost, dopuštaju mladim osobama u riziku da pokrenu psihološke i socijalne ciljeve temeljene na ishodima koje mogu postići i da izgrade samopoštovanje i identitet.

Prema zagovornicima ovih programa, oni omogućavaju mladim osobama u riziku da se povežu s njihovim zajednicama i to je presudno za izgradnju rezilijencije i sprečavanje delinkvencije. Zajednička tema programa jeste razvoj vještina te pružanje značajnih izazova koji vode do povećanja zadovoljstva postizanjem cilja kao i osobne, socijalne i okolišne svijesti. Implicitna je ta interakcija između pojedinaca i prirodnog okruženja koja može razviti dobro funkcionirajuće grupe, što se smatra posebno poželjnim među mladim prijestupnicima, jer su ranija istraživanja pokazala djelotvornost grupa na donošenje odluka, izvršenje zadatka i prijenos društvenih normi.

Program je pokazao da su izazovni ciljevi doveli do većih performansi jer su pojedinci motivirani da se više trude postići te ciljeve. Nadalje, pokazalo se da kada su pojedinci predani svojim ciljevima, djelovanje ne prestaje sve dok cilj nije dostignut u najvećoj mogućoj mjeri. Programi divljine istraženi su kao alternative za olakšavanje i promoviranje razvoja odgovarajućeg socijalnog i prilagodljivog ponašanja, posebno s rizičnim adolescentima. Neki programi o divljini stekli su priznanje za navodnu sposobnost rehabilitacije neke od djece koja dolaze u maloljetničko pravosuđe, posebno u vezi sa smanjenjem bespomoćnosti, uzimanjem droga i ponovnog prijestupa. Alternativno objašnjenje je da ovi programi suočavanja uče mlade u riziku emocionalnim strategijama kako bi preživjeli u svom okruženju a zatim uče kognitivne strategije koje mogu koristiti kada naiđu na izazove i sukobe.

Kampovi za divljinu

Prema Krohn i Lane (2015), druga vrsta programa, koja je prema svojim zagovornicima pogodna za pozitivan rast i promjene kod mladih počinitelja krivičnih djela i onih kojima prijete opasnost od krivičnih djela. Ovaj program je kreiran za brzo stjecanje kontrole, usklađenosti i poslušnosti vlasti. Kampovi stvaraju vrstu stresa kako bi mladi u riziku imali priliku preispitati svoj život, napraviti pozitivne promjene i poboljšati socijalne veze.

ZAKLJUČAK

Maloljetnička delinkvencija predstavlja ozbiljan društveni problem. Maloljetničkom delinkvencijom se smatra sve ono što odstupa od društveno prihvatljivog ponašanja, a može dovesti do teških kriminalnih radnji i krivičnih djela te sankcija i kazni. Delinkvencija obuhvata širok spektar različitih poremećaja u ponašanju na koje se gleda kao na društveno neprihvatljiva ponašanja. Na adolescente veoma važan utjecaj ima okolina, pa u skladu s tim se može govoriti o utjecaju koji na dijete imaju porodica, škola, vršnjaci i zajednica. Navedeni faktori mogu biti kako rizični, ali isto tako i zaštitni faktori devijantnoga ponašanja. Psihološke teorije, uzroke delinkventnog ponašanja vide u manjkavostima čovjekove ličnosti, naučenoj agresiji i nasilju, naslijeđenim osobinama ličnosti i povezanosti izvršenja krivičnih djela sa mentalnim bolestima.

Kada govorimo o školskom kontekstu najčešće spominjani faktori rizika su: disciplinski problemi, školski neuspjeh, loši odnosi s prosocijalnim vršnjacima, reputacija, nekvalitetni odnosi sa nastavnicima te često izostajanje učenika iz škole. U školskom okruženju, ponašanja stečena u porodici se prilagođavaju i potkrepljuju ili se razvijaju potpuno novi obrasci ponašanja. Porodica zadržava ključnu ulogu u razvoju, međutim škola postaje glavni socijalizacijski kontekst budući da predstavlja jedno od prvih mjesta gdje se stvaraju, razvijaju i vježbaju međuljudski odnosi, a pored toga jača i utjecaj vršnjaka. Nedostatak adekvatne roditeljske kontrole (napuštanje jednog od roditelja, smrt jednog ili oba roditelja), prekid školovanja (najčešće početak prve godine srednje škole) kao i pogrešni društveni izbori, neadekvatni uzori i potreba za dokazivanjem devijantnoj grupi nerijetko su među glavnim uzrocima delinkvencije. U školama se najprije problemi u ponašanju prepoznaju i primijete a ono što je od velikog značaja jeste metoda kako se na njih odreaguje. Educirano školsko osoblje o prikladnim načinima postupanja sa djecom i adolescentima sa problemima u ponašanju može dovesti do smanjivanja neprilagođenih ponašanja. Neophodno je da se djeci promovišu pozitivne vrijednosti u interesu stvaranja pozitivne klime u okruženju u kojem se nalaze. Učestvovanjem u vannastavnim aktivnostima učenici imaju priliku da ispolje vlastita interesovanja i kreativnost i na taj način razvijaju pozitivnu sliku o sebi. Adekvatnim korištenjem slobodnog vremena učenici šalju pozitivan primjer ponašanja u društvu. Ono što je izuzetno važno kada se govori o maloljetničkoj delinkvenciji jeste da umjesto da se zatvaraju oči pred postojećim problemima i izazovima, treba

se hrabro suočiti s njima i pronaći optimalan način za njihovo rješenje. To se može postići intenzivnim radom, boljim obrazovanjem i edukacijom društva u cjelini. Svaka pojedina situacija bi se trebala uzimati *cum grano salis* odnosno osvijestiti činjenicu da nisu isključivo djeca odgovorna za svoje ponašanje nego da su tokom svog života imali loše uzore u svojim roditeljima, prijateljima i vršnjacima. Neadekvatan odgoj djece nije poticajan niti odgovarajući za normalan, prirodan i zdrav rast i razvoj djece, bilo fizički ili psihički, ali i moralni i etički.

Kao što je vidljivo iz istraživačke literature, dostupan je niz programa liječenja za mlade osobe u riziku kao što su individualni tretmani, porodični tretmani, školski programi, avanturistička terapija ili programi divljine. Prepuštajući se nizu rizičnih ponašanja, gotovo uvijek u prisutnosti publike, čini se kritičnim za prijelaz mladih osoba s rizičnog na aktivnu uključenost u delinkventne aktivnosti. To nije apsolutni preduvjet, jer postoje neke mlade osobe koje su samotnjaci a koji svoje delinkventne aktivnosti počinju bez publike. Bez obzira na prisutnost ili odsutnost publike, mladima je potrebna reputacija. Prevencija i intervencija nasilja ovise o prepoznavanju rizika i zaštitnim faktorima i određivanja razvojnog toka pojavljivanja. Da bi bili učinkoviti, takvi napori moraju biti prikladni za razvojnu fazu djeteta. Program koji je učinkovit u djetinjstvu može biti neučinkovit u adolescenciji i obrnuto. Stoga je proučavanje faktora rizika presudno za poboljšanje preventivnih programa. Utvrđivanje koji faktori rizika mogu uzrokovati delinkvenciju može pomoći programima da usmjere svoje napore na više učinkovit način. Suočavanje sa izazovima i mogućnostima savremenog života zavisi u velikoj mjeri o znanjima, vještinama i stavovima mlade osobe koje stiče prvenstveno kod kuće a zatim u školi i lokalnoj zajednici.

LITERATURA

Adelman, H. i Taylor, L. (2015). *Conduct and behavior problems: Intervention and resources for school aged youth*. Los Angeles: Center for Mental Health in Schools at UCLA.

Američka psihijatrijska udruga. (2014). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje (DSM 5)*. Jastrebarsko: Naklada Slap

Avdić, A., i Škahić, E. (2018). Uzroci i pedagoška prevencija poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta. *DHS-Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 2(5), 313-338.

Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga

Beam, M. R., Gil-Rivas, V., Greenberger, E. i Chen, C. (2002). Adolescent problem behavior and depressed mood: Risk and protection within and across social contexts. *Journal of Youth and Adolescence*, 31 (5), 343-357.

Berk, L. E. (2005). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Bouillet, D. (2010). *Izazovi integriranog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga

Bouillet, D. i Bijedić, M. (2007). Rizična ponašanja učenika srednjih škola i doživljaj kvalitete razredno-nastavnog ozračja. *Odgovorne znanosti*, 9(2 (14)), 113-132.

Bouillet, D. i Uzelac, S. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.

Bridges, K. M. (1926). Factors Contributing to Juvenile Delinquency. *Journal of Criminal Law and Criminology*, Volume 17. Inst. Crim. L. & Criminology 531.

Brody, G. H., Kogan, S. M., Chen, Y. F. i Murry, V. M. (2008). Long-term effects of the strong African American families program on youths' conduct problems. *Journal of Adolescent Health*, 43(5), 474-481.

Bujanović, T. (2007). *Uzroci, uslovi i fenomen devijantnog ponašanja maloljetnika*. Specijalistički rad, Fakultet pravnih nauka, Panevropski univerzitet, Banja Luka.

Burgess, W. E., (1952). The economic factor in juvenile delinquency. *Journal of Criminal Law and Criminology, Volume 4*. Published by: Northwestern University Pritzker School of Law.

Burke, J. D., Loeber, R. i Lahey, B. (2003). Course and Outcomes. *Conduct and oppositional defiant disorders: Epidemiology, risk factors, and treatment*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Carrol, A., Houghton, S., Durkin, K. i Hattie, J. A. (2009). *Adolescent Reputations and Risk. Developmental Trajectories to Delinquency*.

Cécile, M., Born, M. (2009). Children & Youth Service Review. *Intervention in juvenile delinquency: Danger of iatrogenic effects?* Université de Liège, B33, Boulevard du Rectorat.

Clark, R. D. i Shields, G. (1997). *Family communication and delinquency. Adolescence, br. 32*.

Clinard, M. B., Meier, R. F. (2011). *Sociology of Deviant Behavior*. USA: Wadsworth Cengage Learning

Colman, I., Murray, J., Abbott, R. A., Maughan, B., Kuh, D., Croudace, T. J., et al. (2009). *Outcomes of conduct problems in adolescence: 40 year follow-up of national cohort*. British Medical Journal.

Criminal justice research. Preuzeto 30. juni 2022. godina., sa: <http://criminal-justice.iresearchnet.com/criminology/theories/psychological-theories-of-crime/>

Dautbegović, A. i Zvizdić-Meco, S. (2012). Determinante nezadovoljstva školom mlađih adolescenata. U: *Psihološka istraživanja učenja i ponašanja : zbornik radova sa naučnostručnog skupa sa međunarodnim učešćem*. Banja Luka: Društvo psihologa RS.

Dautbegović, A. i Zvizdić, S. (2017). Pojedini aspekti obiteljskog i školskog konteksta kao odrednice učenikovog doživljaja opterećenja u školi. U: N. Đapo, S. Zvizdić, A. Dautbegović i M. Marković, (Ur.), *Zbornik radova Četvrtih sarajevskih dana psihologije*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Dautbegović, A., Zvizdić, S. i Marković Pavlović, M. (2017). Povezanost doživljaja opterećenja u školi sa psihosocijalnim faktorima kod mlađih adolescenata. U: M. Gavrić i K. Sesar (Ur.),

Zbornik radova IV Kongresa psihologa BiH sa međunarodnim učešćem. Brčko distrikt i Banja Luka: Društvo psihologa RS i Društvo psihologa Brčko distrikta.

Dobre, F. (2017). *The juvenile delinquency.* Acta Universitatis George Bacovia. Juridica.

Dobrenić, T., Poldrugáč, V., Singer, M. (1975). *Defektologija, časopis za probleme defektologije.* Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu.

Doležal, D. (2006). Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja.* 42 (1), 87-102.

Dryfoos, J. G. (1991). *Adolescent at risk: Prevalence and prevention.* New York: Oxford University Press.

Dugdale, R. (1877.) *The Jukes, a study in crime, pauperism, disease and heredity : also further studies of criminals.* New York: G. P. Putnam's sons

Đorčić, D., Damjanović, R., i Mandić, I. (2016). *Efektivni programi prevencije aktivnih poremećaja u ponašanju.* Društvo defektologa Vojvodine, 126-140

Đorđević, D. (1982). *Pedagoška psihologija.* Dečije novine, Gornji Milanovac.

Đuranović, M. (2014). Rizično socijalno ponašanje adolescenata u kontekstu vršnjaka. *Školski vjesnik: časopis za pedagojsku teoriju i praksu,* 63(1-2), 119-132.

Farrington, D. (1993). *Understanding and preventing bullying.* In M. Tonry (Ed.), *Crime and justice: A review of research (Vol. 17).* Chicago and London: University of Chicago Press.

Farrington, D. P., Gallagher, B., Morley, L., Raymond J. St Ledger i Donald J. West (1986). *Are there any successful man from criminogenic background.* *Brit. J. Criminol.* Vol. 26. No. 4. *Unemployment , school leaving and crime.*

Farrington, D. P. i Welsh, B. C. (2008). *Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions.* New York: Oxford University Press

Ferić-Šlehan, M. (2008). *Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju: razlike u procjeni mladih i njihovih roditelja.* *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja.* 44 (1), 15-26.

Findlay, L. (2011). *Theories of offending: Psychology B: Explanation and research of psychological topics*. Fraserburgh Scotland Banff and Buchan College

Fulgosi, A. (1997). *Psihologija ličnosti – teorije i istraživanja*. Školska knjiga, Zagreb

Giddens, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Goldstein, A. P., Glick, B. (1994). *Aggression replacement training: Curriculum and evaluation*. *Simulation & Gaming*, 25(1), 9-26.

Gordon, R.S. (1983). *An operational classification of disease prevention*. *Public health reports*, 98 (2), 107-9.

Gorman-Smith, D. (2003). The social ecology of community and neighborhood and risk for antisocial behavior. *U: C. A. Essau (Ur.), Conduct and oppositional defiant disorders: Epidemiology, risk factors, and treatment*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Greenberg, M. T. i Lippold, M. A. (2013). *Promoting healthy outcomes among youth with multiple risks: Innovative approaches*. *Annual review of public health*, 34, 253-270.

Hasanbegović-Anić, E; i Zvizdić, S. (2021). *POREMEĆAJI PONAŠANJA: specifična obilježja, tretman i prevencija*. Sarajevo: Dobra knjiga.

Heilbrun, K., Goldstein, N. i Redding, R. (2005). *Juvenile Delinquency - Prevention, Assessment and Intervention*. Published by Oxford University Press, Inc. 198 Madison Avenue, New York, New York 10016.

Hemphill, S. A., Toumbourou, J. W., Herrenkohl, T. I., McMorris, B. J. i Catalano, R. F. (2006). The effect of school suspensions and arrests on subsequent adolescent antisocial behavior in Australia and the United States. *Journal of Adolescent Health*, 39(5), 736-744.

Hercigonja, Z. (2018). *Važnost stvaranja discipline i unutarnje kontrole u procesu razvoja čovjeka*.

Ignjatović, Đ. (2005). *Kriminologija – Šesto izmijenjeno i dopunjeno izdanje*. Službeni glasnik, Beograd

Jakas, S. (2017). *Problemi u ponašanju djece*. Doktorska disertacija. Zagreb: Odsjek za odgojiteljski studij Učiteljskog fakulteta u Zagrebu.

Janković, J., Blažeka, S. i Rambousek, M. (2000). *Dramske tehnike u prevenciji poremećaja u ponašanju i funkcioniranju djece i mladih*. Zagreb: Ljetopis socijalnog rada, 7 (2), 197-222.

Kendall, P. C. (2011). *Child and adolescent therapy: Cognitive-behavioral procedures*. Guilford Press.

Koller-Trbović, N. (2004). Poremećaji u ponašanju djece i mladeži. *Dijete i društvo*, 5(2-3), str. 291-309.

Koller-Trbović, N., Žižak, A., Bašić, J. (2001). Određenje, prevencija i tretman poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Dijete i društvo*, 3 (3), 319- 343.

Kranželić-Tavra, V. (2002). Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješne prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 38 (1), 1-12.

Krohn, M. D. i Lane, J. (2015). *The Handbook of Juvenile Delinquency and Juvenile Justice*.

Kuterovac Jagodić, G. i Velki, T. (2014). *Individualni i kontekstualni činitelji dječjega nasilničkoga ponašanja prema vršnjacima*.

Lane, K. L., Wehby, J. i Barton-Arwood, S. M. (2005). Students with and at risk for emotional and behavioral disorders: Meeting their social and academic needs. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 49(2), 6-9.

Latimer, J. (2001). A meta-analytic examination of youth and delinquency, family treatment, and recidivism. *Canadian Journal of Criminology*, 43(2), 237-253.

Lebedina Manzoni, M., (2010). *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*. Naklada Slap, Jastrebarsko.

Leone, E. P., Christle, A. C., Nelson, M. i sur. (2003). *School Failure, Race, and Disability: Promoting Positive Outcomes, Decreasing Vulnerability for Involvement with the Juvenile Delinquency System*. EDJJ: The National Center on Education, Disability, and Juvenile Justice.

Livazović, G. i Ručević, S. (2012). Rizični čimbenici eksternaliziranih ponašanja i odstupajućih navika hranjenja među adolescentima. *Društvena Istraživanja*, 21(3), 733-752.

Livsey, S. (2005). *Juvenile Delinquency Probation Caseload*. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

Lochman, J. E., Wayland K. K. (1994). Aggression, social acceptance and race as predictors of negative adolescent outcomes. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry* 1994; 33: 1026-35.

Loeber, R., Kalb, L., Huizinga, D. (2001). *Juvenile Delinquency and Serious Injury Victimization*. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

Macanović, N. (2014). *Kriminogena inficiranost učenika*. Banja Luka: Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci.

Maleš, D. (2001). *Konvencija o pravima djeteta*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.

Marković, J., Srdanović-Maraš, J., Šobot, V., Ivanović-Kovačević, S. i MartinovićMitrović, S. (2011). Neke psihološke karakteristike kao protektivni, odnosno rizični faktori za pojavu poremećaja ponašanja. *Psihologija*, 44 (2), 167–185.

Martinjak, D. i Odeljan, R. (2016). *Etiološki i fenomenološki čimbenici maloljetničke delinkvencije*. Nakladnik: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.

Matić, R. (2003). *Društvena promocija bezakonja: uvod u sociologiju devijantnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada

Mejovšek, M. (2002). *Uvod u penološku psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap i Zagreb: ERF.

Mihić, J., Bašić J. (2008). Preventivne strategije – eksternalizirani poremećaji u ponašanju djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 15 No. 3

Mojsilović, M. (2019). Psihodinamička, bihevioralna i kognitivna teorija u kontekstu moderne kriminologije. *Časopis LOGOS/ Godina IV./br.3*

Moore, M. (2011). *Psychological Theories of Crime and Delinquency*, *Journal of Human Behavior in Social Environment*.

Munjas Samarin, R. i Takšić, V. (2009). Programi za poticanje emocionalne i socijalne kompetentnosti kod djece i adolescenata. *Suvremena psihologija*, 12 (2), 355-370.

Murray, J. i Farrington, D. P. (2010). Risk Factors for Conduct Disorder and Delinquency: Key Findings From Longitudinal Studies. *Canadian Journal of Psychiatry*, Vol. 55, No. 10, 633-640.

Nenadić Bilan, D. (2012). *Strategije prevencije ovisnosti o drogama*. *Magistra Iadertina*, 7 (1), 35-53.

Nikčević – Milković, A., Rupčić, A. (2014). Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u svrhu planiranja prevencije problema u ponašanju djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*.

Nikić, M. (1999). *Psihološki vidik mladenačke delinkvencije*.

Omersoftić, E. i Zvizdić, S. (2019). Determinante izloženosti mlađih adolescenata nasilju u zajednici u vidu direktne žrtve nasilja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 22(1), 229-252.

Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35 (7), 1171-1190.

Payne, A. A. (2008). *A Multilevel Analysis of the Relationships among Communal School Organization, Student Bonding, and Delinquency*. Villanova University, *Journal of Research in Crime and Delinquency*.

Popović-Ćitić, B., Žunić-Pavlović, V. (2005). *Prevencija prestupništva dece i omladine*. Beograd: MPIS RS i PDS.

Puzić, S., Baranović, B. i Doolan, K. (2011). Školska klima i sukobi u školi. *Sociologija i prostor*, 49(3), 335-358.

Radetić-Paić, M., Blažević, I. i Babić, V. (2012). School conduct and achievement as predictors of behaviour disorders with elementary school children. *Metodički obzori*, 7 (1), 5-16.

Rasasingham, R. (2015). The risk and protective factors of school absenteeism. *Open Journal of Psychiatry*, 5, 195-203.

Richter, M. (2010). *Risk behaviour in adolescence*. Bielefeld: Springer Fachmedien.

Ricijaš, N. (2009). Atribuiranje vlastitog delinkventnog ponašanja nisko rizičnih i visoko rizičnih maloljetnih delinkvenata. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 17(1), 13-26.

Rudan, V., Begovac, I., Szivoczka, L., Filipović, O. i Skočić, M. (2005). The child behavior checklist, teacher report form and youth self report problem scales in a normative sample of Croatian children and adolescents aged 7–18. *Collegium antropologicum*, 29(1), 17-26.

Sameroff, A. J., Fiese, B. H. (2000). Transactional regulation: The developmental ecology of early intervention. *Handbook of early childhood intervention*, 2, 135-159.

Shoemaker, Donald J. (2010). *Theories of Delinquency. An Examination of Explanations of Delinquent Behavior*. Sixth edition. Published by Oxford University Press, Inc.

Simões, C., Matos, M. G., Batista – Foguet, J. M. (2008). *Juvenile delinquency: analysis of risk and protective factors using quantitative and qualitative methods*. Technical University of Lisbon.

Skakavac, Z. (2012). *Kriminologija skripta "Opšta Psihologija i Sociologija"*. University of Belgrade

Sokolović, Lj. (2018.) *Sudioništvo kod maloljetnih počinitelja kaznenih djela u Hrvatskoj – završni rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu

Solaković, Š. (2016). *Psihodinamički koncepti u nekim teorijama ličnosti (ogledno razmatranje)*. Filozofski fakultet, Istočno Sarajevo.

Steinberg, L. i Monahan, K. C. (2007). Age Differences in Resistance to Peer Influence. *Developmental Psychology*, Vol. 43, No. 6, 1531-1543.

Šiško, E. (2020). *Devijantno ponašanje – životne priče malodobnih korisnika odgojnog doma – diplomski rad*. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

Timmerman, I.G.H. i Emmelkamp, P.M.G. (2005). *An integrated Cognitive - Behavioural Approach to the Aetiology and Treatment of Violence. Clinical Psychology and Psychotherapy*, Vol. 12, No. 3, 167-176.

Vlajčević, A. (2019). *Metodički potencijal životnih priča u nastavi sociologije na primjeru maloljetničke delinkvencije – diplomski rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju.

Vorkapić – Tatalović, S. (2013). *Razvojna psihologija*. Učiteljski fakultet, Rijeka;

Zvizdić, S. (2015). *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.

Yakeley, J. (2018). *Psychodynamic approaches to violence*. BJPsych Advances.